श्रीदासोपंत : चरित्र आणि वाङ्मय

मराठी शारदेच्या साहित्यभांडारांत पहिल्या प्रतीचे जे नामवंत मानकरी आजपर्यंत होऊन गेले त्यांत दासोपंतांचें स्थान पुष्कळच महत्त्वाचें असें आहे. दासोपंतांची आत्मसंतुष्टवृत्ति आणि प्रसिद्धिपराङ्मुखता यांनीं त्यांचें वाङ्मय एका मर्यादित परीघापुढें प्रसिद्धि पावूं शकलें नाहीं. वस्तुतः लक्षावधि संख्येनें मराठी साहित्याची सेवा करणारा हा थोर पुरुष आजहि पूर्णपणें प्रकाशांत न यावा हें महाराष्ट्राचें दुर्दैव आहे असें म्हणावें लागेल. सव्वा लाख संख्येचा गीतार्णव, नऊ हजार ओव्यांची गीतार्थचंद्रिका, सव्वा लाख पदार्णव आणि इतरहि ५०१७५ च्या जवळ ग्रंथरचना करणारा हा मराठीचा नवकोट नारायण अभ्यासकांना आव्हान देत आजहि अजिंक्य म्हणून उभा आहे. जुन्या पंडिती परंपरेप्रमाणें दशोपनिषदावर संस्कृतमधून भाष्यें लिहिणें, आणि वेदांत ग्रंथांवर प्रदीर्घ अशा मराठी टीका लिहिणें हें काम साध्यासुध्या माणसाचें असूं शकत नाहीं. या प्रचंड पंडिती साहित्या–खेरीज ललितें, भारुडें, आरत्या, स्तोत्रें, नामावल्या, पद्यें, संगीतशास्त्रानुसार भक्तिवेदांतयुक्त रचना या गोष्टी आजहि पाहिल्या म्हणजे अक्षरशः छाती दडपून जाते. ६४ वर्षांच्या आपल्या हयातींत, चारशें वर्षांपूर्वीच्या प्राचीन कालांत, एक व्यक्ति किती परिश्रम करूं शकते याचें दासोपंत हें मूर्तिमंत उदाहरण आहे. कसली अनुकूलता होती त्यांना ! अयाचित वृत्तीचा गृहस्थाश्रम चाललेला. उद्यांची काळजी स्वप्नांतसुद्धां त्यांनी कधीं केली नाहीं. आपल्या आत्मसामर्थ्याचा दुर्दम्य आत्मविश्वास आणि परमेश्वराच्या पायावर एकांतिक दृढ निष्ठा. दोनच गोष्टी होत्या त्यांच्या पाठीशीं. साहित्यसेवा हा त्यांचा धंदा नव्हता. साहित्य ही त्यांची कला नव्हती. तर साहित्यांत त्यांचें जीवनसर्वस्व होतें. आपल्या भोंवतालीं वावरणाऱ्या बहुजनसमा–जाला सन्मार्ग दाखविणें हें आपलें कर्तव्य आहे आणि आपल्या ग्रंथरचनेंद्वारा ते त्यांनीं आमरण पालन केलें. आपल्या लिखाणांत व्याकरणाची शुद्धता, रसिकाची रसवत्ता, कलावंतांची कुशलता किती प्रमाणांत आहे याची दखल घेण्याचें त्यांना कांहींच प्रयोजन नव्हतें. आपल्याला जें वाटतें आणि पटतें तेंच त्यांनी लेखणींतून लिहिलें. श्रोत्यांना काय वाटतें याचा विचार करण्यास त्यांच्याजवळ वेळ नव्हता. ' ग्रंथ केला अव्युत्पन्नें ' असें ते एके ठिकाणीं म्हणतात. पण हा अव्युत्पन्न कवि दशोपनिषदाचा भाष्यकार आहे आणि गीतार्णवाचा सराईत पोहणारा आहे ही कल्पना मनांत आली म्हणजे दासोपंतांची निरभिमान आणि प्रांजळ मनोवृत्ति, कर्तव्यबुद्धींतील प्रामाणिक भावना यांचें सम्यक् दर्शन आपणास होतें.

विषयविवेचनाच्या ओघांत जेव्हां ते अनेक महत्वपूर्ण विषयांचा ऊहापोह आपल्या ग्रंथांतून करतात तेव्हां दासोपंतांच्या चौफेर आणि सर्वंकर्ष बुद्धीची साक्ष निश्चित पटते. सामाजिक जीवनाचा ठाव घेणारी त्यांची लेखणी राजकीय परि–स्थितीच्या चित्रणांतहि तितकीच जागरूक असते. समाजांतील ढोंग आणि बुवाबाजीचा खरपूस समाचार घेत असतांना तिला जशी विलक्षण धार चढते, तशीच भक्तीच्या शीतल छायेंत तिची माधुरी मनाला शांत करते. तर्कपद्धतीनें विषयाची मांडणी करण्यांत अनेक प्रमाणांची पखरण ते लीलेनें करतील तर अनुभवाच्या आधारावर इतर सर्व प्रमाणांची आणि शास्त्रवचनांची कसून झडतीहि घेतील.

दासोपंतांची ही थोरवी महाराष्ट्राला पूर्णपणें कळावयास त्यांच्या ग्रंथसंपत्तीचें प्रकाशन शक्यतों लवकर होणें अगत्याचें आहे. त्याच पुण्यकार्याच्या संकल्पाचें अक्षतोदक प्रस्तुत पासोडी प्रकाशनाच्या रूपानें आज सोडण्यांत येत आहे.

दासोपंत–चरित्र साधनें

नाथ पंचायतनांत दासोपंतांना स्थान आहे. परंतु या पंचायतनापैकीं एकट्या श्रीएकनाथांच्याच जीवनचरित्राची आज आपणाला माहिती मिळूं शकते. बाकीच्या श्रीजनीजनार्दन, श्रीरामा जनार्दन, श्रीविठा रेणुकानंदन आणि श्रीदासोपंत यांच्या संबंधीं आजहि म्हणावी तशी माहिती आपणांपुढें आलेली नाहीं. जीवनचरित्राच्या ऐतिहासिक आधारापेक्षां आपल्या साहित्यसेवेनेंच हे सर्व महापुरुष आज अमर होऊन राहिलेले आपणांस दिसतात. प्राचीन काळीं यांच्यासंबंधीं असलेली माहिती लेखनबद्ध अशी विशेषशी पाहावयाला मिळत नाहीं. श्रीदासोपंतांचें जीवनचरित्रहि याला अपवाद असें नाहीं. जुन्या वाङमयांत दासोपंतांच्या जीवनचरित्राचे धागेदोरे सांपडणें अत्यंत कठीण आहे. क्वचित कुठें उल्लेख आढळतो. साकल्यानें यासंबंधीं विचार करतां खालीलप्रमाणें संदर्भ आपणांपुढें येतात.

'भक्त विजय' या ग्रंथांत अनेक सत्पुरुषांना वंदन करतांना महिपतीनें दासोपंतांना नमन केलेलें आहे तर भक्तलीलामृतांत 'दत्तअनुग्रही' म्हणून त्यांचा उल्लेख करण्यांत आलेला आहे. याच भक्तलीलामृतांत श्रीएकनाथ आणि दासोपंत यांची भेट झाल्याचें सांगण्यांत आलें असून दासोपंतांची पैठणला भेटहि वर्णन करण्यांत आली आहे.

जयरामसुत आणि गिरिधर या समर्थ संप्रदायांतील दोन ग्रंथकारांनीं अनुक्रमें आपल्या संतमालिकेंत आणि समर्थप्रतापांत दासोपंतांचा आणि त्यांच्या गीतार्णवाचा उल्लेख केलेला आहे.

केशवकवि आपल्या श्रीएकनाथचरित्रांत अंबेजोगाई येथें श्रीएकनाथ–दासोपंत भेट वर्णन करून दासोपंतांची पैठणला प्रतिभेटहि झालेली दाखवितो.

'तत्त्वविलास' या ग्रंथाच्या नवव्या पटलांत 'श्रीदिगंबरानुचरें। बहुग्रंथ केलें दत्तवरें। निजभक्त कर्माचारें। संप्रदायें विचारें राखिलें।।१६।। अशी नोंद आज सांपडते.

शके १७१७ मध्यें रचलेल्या 'भक्तमंजरींत' दिनकर कवीनें दासोपंतांच्या जीवनचरित्राची माहिती एका अध्यायांत दिलेली आहे. यांत विशेषता एवढीच कीं दिनकर दासोपंतांना अंबेजोगाईचेच समजतो, बुटेदरडींत त्यांची तपश्चर्या आणि साक्षात्कार वर्णन करतो. 'अंबेजोगाई सिद्धस्थळ। तेथें माता योगेश्वरी वेल्हाळ। मुकुंद मुनी आदि सकळ। सिद्धि पावले ।।' अशा अंबेजोगाईंतच त्यांनी दासोपंतांचें जीवन वर्णन केलेलें आहे.

वरील सर्व उल्लेख जीवनचरित्र या दृष्टीनें पूर्ण असे नाहींत. ते दासोपंतांचें जीवनसंदर्भ आहेत. चरित्र या दृष्टींनी झालेला पहिला व भरघोस प्रयत्न म्हणजे 'महाराष्ट्र कवि' मासिकांत श्री. वि. ल. भावे यांनी छापलेलें 'श्रीदासोपंतचरित्र' हा होय. प्रस्तुत ओंवीबद्ध चरित्राची 'एकच' प्रत श्री. भाव्यांना, श्री. श्रीधर अवधूत देशपांडे यांच्याकडून मिळाली होती. हींत मात्र दासोपंतांच्या जीवनाचा बालपण, तारुण्य आणि अंबेजोगाईला येऊन स्थायिक होण्यापर्यंतचा भाग आलेला आहे.

इ. स. १९२७ मध्यें याच चरित्राची टीपा आणि इतर संदर्भासुद्धां इंग्रजी भाषांतरित आवृत्ति श्री. जस्टिन इ. ॲबट यांनी आपल्या 'The Poet saints of Maharashtra' या मालेंतील ४ थ्या पुस्तकांत प्रकाशित केली.

याखेरीज त्रोटक स्वरूपांत दासोपंतांचीं चरित्रें, श्री. ज. र. अजगांवकर यांच्या संतकविचरित्रमालेंत, डॉ. केतकर यांच्या ज्ञानकोशांत, श्री. चित्रावशास्त्र्यांच्या चरित्रकोशांत, श्री. भावे यांच्या महाराष्ट्र सारस्वतांत, आणि श्री. पांगारकर यांच्या मराठी वाङमयाच्या इतिहासांत आलेलीं आहेत.

श्री. भावे आणि श्री. ॲबट यांचीं चरित्रें

अंबेजोगाईच्या श्री. श्रीधर अवधूत देशपांडे यांच्याकडून मिळालेल्या प्रतीवरूनच 'महाराष्ट्र कवींत' दासोपंतांचें पहिलें ओवीबद्ध आणि विस्तृत असें चरित्र आपणापुढें आलें. श्री. ॲबटनी हेंच चरित्र प्रत्येक ओंवीच्या इंग्रजी भाषांतरासुद्धा प्रकाशित केलें. परंतु मूळ हस्तलिखितांतील उणीवा बऱ्याच होत्या. एकूण ओंवीसंख्या ७७८ असली तरी त्यापैकीं २७० ओंव्यांत अनुसूयेचेंच चरित्र वर्णन करण्यांत आलेलें आहे. त्यांत कुठेंहि अध्याय किंवा प्रकरणवारी अशी नाहीं. या चरित्राचा कर्ता कोण तेंही त्यांत समजत नाहीं. 'It is unfortunate that the only manuscript of the Dasopant charitra in known existance is incomplete. Perhaps sometime the remaining portion may be found and

with it the name of the Author.' असा उल्लेख श्री. अॅबट यांनीं आपल्या प्रस्तावनेंत केलेला आहे. प्रस्तुतच्या चरित्राबद्दल श्री. पांगारकर यांनीं 'तें अविश्वसनीय आणि बनावट आहे' असें आपलें मत दिलेलें आहे.

उपलब्ध नवीन प्रत

बावगी (बेदर) येथील दासोपंतांच्या वंशजाकडे चरित्रविषयक माहिती मिळ-वीत असतांना तेथील शिष्योत्तम श्री. लक्ष्मणराव आप्पासाहेब देशपांडे चिटगोपेकर यांच्याकडून याच ओंवीबद्ध चरित्राची एक प्रत आम्हाला मिळाली. या प्रतीचें वैशिष्ट्य हें आहे कीं हींत १२ अध्याय पाडलेले आहेत आणि कविनामाचा उल्लेखहि पण आहे. मात्र दुर्दैवानें ही प्रत देखील पूर्ण अशी नाहीं. शेवटचा १२ वा अध्याय अपूर्ण असल्यानें पुढील किती अध्याय गहाळ झाले याची कल्पना करणें कठीण आहे. श्री. भावे आणि श्री. अॅबट यांनीं प्रकाशित केलेल्या चरित्रांतील ७७८ ओंव्या थोड्याफार फरकानें हींत आहेतच पण त्याखेरीज २११ ओंव्या हींत अधिक आहेत. प्रत्येक अध्यायाचा प्रारंभ आणि शेवट हा स्वतंत्र उपक्रमोपसंहारानें करण्यांत आलेला आहे. 'हे ग्रंथरूप समाधी। तुम्हा निरंतर प्राप्त असे त्रिशुद्धी। यास्तव तुमचे चरणार-विंदी। होतसे मिलिंद हनुमदात्मजें ।। (११–८१) हे ग्रंथचि सिंव्हाद्रि शिखर। येथें तिष्ठे श्रीदिगंबर। त्या दिगंबराचे अभय कर। इच्छितसे हनुमदात्मज ।। (१०–७८) श्रोते तुम्ही सहजानंद मूर्ति। तुमचे कृपेनें दिगंबर प्राप्ती। यास्तव शरणागत आपणाप्रति। हनुमदात्मज अनन्य ।। (५–९९) अशा प्रकारें प्रत्येक अध्यायांत कवीनें आपल्या नांवाचा उल्लेख केलेला आहे. इतीश्री दासोदिगंबर चरित्र। सर्वज्ञ करी श्रवण मात्र। प्रीति पावो श्रीयोगेश्वर। (अमुक) अध्याय गोड हा ।। अशी प्रत्येक अध्यायाची समाप्तिओंवी आहे.

हा हनुमदात्मज कोण.

प्रस्तुत चरित्राचा कवि 'हनुमदात्मज' कोण असावा याची आजतरी कांहीं माहिती मिळत नाहीं. असें म्हणतात कीं पूर्वी बेदरला 'रोटचावाले' या आडनांवाचें एक घराणें नांदत होतें. त्यापैकीं एकानें प्रस्तुत ग्रंथ रचिला. शोध घेतां बेदरला आज हें घराणेंहि नाहीं आणि कुणाला त्यासंबंधीं कांहीं माहितीहि नाहीं. म्हणजे प्रस्तुत चरित्राचा कर्ता केवळ नांवानेंच आज आपणापुढें आहे. मात्र तो बेदर प्रांताचा असावा असें सिद्ध करणारे पुरावे चरित्रांत आहेत. 'त्यांनींच याला संरक्षी' हे विशिष्ट वाक्यप्रयोग याची ग्वाही देतात. 'मार्तंड माझा कुळदैवत' असा ज्या प्रेमपुरनायकाचा उल्लेख कवीनें आपलें कुलदैवत म्हणून केला आहे तें मल्लारीचें स्थानहि बेदरच्या जवळचें 'मैलार' हेंच असून या प्रांतांत त्याची ख्यातीहि आहे.

उपलब्ध प्रतीचें वैशिष्टय

नारायणपेठ येथें जन्मल्यापासून अंबेजोगाईस येण्यापर्यंतची कथा दोन्ही चरित्रप्रतींत असली तरी प्रस्तुतच्या हस्तलिखितांत कांहीं भाग महत्वाचा आहे. भावे आणि अॅबट प्रतींत 'नारायणपेठचे देशपांडिये। नाम ज्याचे दिगंबररायें। पार्वती त्यांची भार्या निश्चयें ।। असें सांगितल्यानंतर पुढच्याच ओंवींत 'त्यांचे उदरीं अवधूत। अवतरलें पुत्ररूपें' असा उल्लेख करून दासोपंतांचें जन्मप्रकरण संपविलें आहे. परंतु या नवीन प्रतींत त्यापुढें 'कोण तिथि कोण वार। कोण शक कोण संवत्सर। तें ऐकावें सविस्तर। कृपा करून दीनावरी' असें लिहिल्यानंतर पुढील संस्कृत श्लोकहि दिलेला आहे:—

शकेऽग्नि मुनि वेदेंदु गणिते परिधाविनें।
अब्देसितेनभस्यस्यें पक्षेष्टम्यां तिथौ दिनें ।।
विधौ विधूदयें चार्द्रा व्दितीय चरणें भुवि।
श्रीगुरोर्नररूपेण स्वभक्तेष्वभ्यवातरत् ।।

या संस्कृत श्लोकानंतरहि 'शके चौदाशें तिरव्याहत्तर। परिधावी नाम संवत्सर। भाद्रपद कृष्ण अष्टमी इंदुवार। आर्द्रानक्षत्र द्वितीय चरणें ।। अर्ध रात्री चंद्रोदयें। तत्समयो श्रीगुरुरायें। अवतरले निश्चयें। मानवरूप भक्तास्तव।।' अशा दोन ओंव्या लिहून पुढें '१४७३ भाद्रपद व ८' असा स्पष्ट व निःशंक उल्लेखहि केलेला आहे.

बादशहाचें देणें श्रीदत्तात्रयानें भरले आणि दासोपंतांची सुटका झाली ही आख्यायिका सर्वप्रसिद्ध आहेच. दामाजी पंतांच्या विठ्या महाराप्रमाणेंच दासोपंतांचा हा 'दत्ताजी पाडेवार' होता. दोन्ही प्रतींत ही आख्यायिका आहेच. मात्र या प्रतींत भक्तविजयांतील दामाजीपंतांच्या कथेचा संदर्भहि कवीनें दिलेला आहे ' ते कथा भक्तविजयीं विस्तार। लिहिली असे निर्धार। मतितार्थ तया आधारें। सहज लिहिणें पें प्राप्त ।। (४–३९)

प्रकाशित प्रतींत अनुसूयेच्या तोंडीं एक 'पाळणा' घातलेला आहे. तोहि या प्रतींत नाहीं.

प्रस्तुत प्रतीचें प्रामाण्य

सामान्यत: संतचरित्रांत आख्यायिकांना स्थान असतेंच. याहि चरित्रांत तसा प्रकार आहे. दासोपंत आपल्या घरून निघाल्यानंतर माहूरला कसें गेले तेथून साक्षात्कार झाल्यानंतर नांदेड वगैरे गांवें करीत राक्षसभुवनला कसें आले इत्यादि सर्व माहिती चरित्रकारानें दिलेली आहे. अभ्दुततेचा भाग वजा केल्यानंतरहि प्रस्तुतच्या चरित्रानें दासोपंतांच्या व्यावहारिक जीवनाची आपणास पुष्कळच माहिती मिळते अशा स्थितींत श्री. पांगारकरांनीं याला ' अविश्वसनीय आणि बनावट ' कां म्हणावें

तें आमच्या लक्षांत येत नाहीं. राक्षसभुवनला मिळालेल्या ज्या पादुकांचा कवि उल्लेख करितो त्या आजहि देवघरीं आहेत. ज्या डाकुळगी गांवाचा उल्लेख या चरित्रांत आहे त्या गांवचे श्री. कृष्णाजीपंत कुळकर्णी यांचे वंशज आजहि तेथें असून त्यांना मिळालेली दत्तमूर्ति ही आज तेथें पहावयाला मिळते. याच मूर्तीचें श्रीदत्तमंदिर बांधण्यांत आलें असून तेथील पूजाअर्चेची व्यवस्था श्री. लक्ष्मणराव आप्पासाहेब देशपांडे यांच्याच नियंत्रणाखालीं होत आहे. असें असूनहि प्रस्तुतचें चरित्र बनावट आणि अविश्वसनीय कां, तें कांहीं कळत नाहीं.

दासोपंत–कीर्तनाख्यान

कीर्तनोपयोगी म्हणून रचलेले एक आख्यानहि असेंच उपलब्ध झालें आहे. वृत्त जातींत याची रचना आहे. काव्य अगदींच सामान्य असें आहे. दासोपंतांच्या जन्मा–पासून त्यांचें अंबेजोगाईस येणें व सितोपंत देशपांडयांना अनुग्रह होणें इतका कथा–भाग यांत आहे. यांतहि दासोपंतांचा जन्मकाळ ' शक चवदासे तिरऱ्याहत्तर । भाद्रे कृष्ण अष्टमी थोर । रात्र झालीसे दोन प्रहर । जन्म झाला चंद्रवारीं ।। ' असा दिलेला आहे. शेवटीं निर्याणाचा उल्लेखहि ' पंध्राशें सदतिस शकीं षष्ठी ती कृष्ण माघ मासाची । संपवि अवताराला . . . . ' असा केलेला आहे. दासोपंतांच्या समाधिस्थाना चा उल्लेखहि 'मुकुंदराज नाथबुटी संनिध होतसे पंत समाधीच ।' असा केला आहे. गोविंद योगीराज देशपांडे यांनीं रचलेलें हें आख्यान गेल्या पिढींतील आहे.

इतर कागदपत्रें

दासोपंतांच्या घराण्यांत अंबेजोगाई येथें देवघरांतून कागदपत्रें आहेत परंतु त्यांवरून दासोपंतांच्या जीवनचरित्राची माहिती मिळणें कठीण आहे. दासोपंतांच्या नंतर त्यांच्या वंशजांत झालेलीं वांटणीपत्रकें, त्यांना जहागीर आणि इनामाच्या मिळालेल्या सनदा, अभयपत्रें इत्यादि त्यांत आहेत. त्यावरून दासोपंतांच्या वंशजांची माहिती कळते. या सनदादेखील, मलिकंबर, छत्रपति श्रीशिवाजी महाराज, श्री–छत्रपति संभाजी व शाहु महाराज, श्रीमंत पेशवे बाजीराव, बाळाजी बाजीराव व माधवराव इत्यादिकांच्या आहेत. परंतु त्यांत प्रत्यक्ष दासोपंतांसंबंधीं कांहीं माहिती नाहीं.

दासोपंतांचें जन्मस्थान

चरित्रसाधनांचा प्रपंच वरीलप्रमाणें केल्यानंतर अजूनहि एका मुद्याचा ऊहापोह करावासा वाटतो. दासोपंतांचें जन्मस्थान म्हणून नारायणपेठचा उल्लेख सर्वांनीं केलेला आहे. क्वचित् एखादा उल्लेख 'नारायण खेड' असाहि येतो. मध्ययुगीन चरित्र कोशांत तो 'नारायणगांव' असा आहे. यांपैकीं खरें कोणतें हा प्रश्नच आहे. सर्वांनीं

ल्लेख केलेलें 'नारायणपेठ' हें गांव हैदराबाद राज्याच्या महबूबनगर जिल्ह्यांत ाहे. तो प्रांत तेलंगणचा आहे. प्रत्यक्ष नारायणपेठ गांवांत आजहि कांहीं विद्वान अशीं ह्मण घराणीं आहेत. परंतु त्यांतील कुणाहि पुरुषांस दासोपंतांच्या नांवांची हितीहि नाहीं. आपल्या प्रांतांत कुणीतरी असा एखादा महापुरुष होता याची लीच वार्ता त्यांना नाहीं. अर्थात् आज तरी नारायणपेठला कांहींहि माहिती ळण्याची शक्यता नाहीं.

दुसरें नारायणखेड हें गांव बेदरपासून १० कोसांवर असून तेथेंहि दासोपंतां-धीं कांहीं माहिती आज सांपडत नाहीं. नारायणखेडला देशमुख, देशपांडे आणि कर्णीपणाचीं वतनें एकाच घराण्यांत असल्यानें आज त्यांचाच विस्तार सर्व ुकाभर पसरलेला आहे. या घराण्यांतील मूळ पुरुषाला संतति नव्हती म्हणून तो ीयात्रेला निघाला. वाटेंत अंबेजोगाईला मुक्काम पडला असतांना तेथील ांडे घराण्यांतील एक चुणचुणीत मुलगा त्यानें दत्तक घेतला. नारायणखेड ्याचे आजचें देशपांडे घराणें याच दत्तक मुलाचे वंशज आहेत असें म्हणतात. ांचीं गोत्रें हि एकच आहेत. अंबेजोगाईचे देशपांडे दासोपंतांचे शिष्य आहेत. ाच नारायणखेडशीं दासोपंतांचा संबंध पोंचतो.

तिसरें 'नारायणगांव' हें अभावानेंच असल्यानें त्याच्यासंबंधीं विचार करावयाचें ण नाहीं. बेदर परगण्यांत नारायणपेठ हें गांव आजतरी सांपडत नाहीं.

अशा स्थितींत दासोपंतांचें जन्मस्थान असलेलें 'नारायणपेठ' कोणतें हा प्रश्न ात असाच राहतो.

ायिका

ंतांच्या जीवनांत आख्यायिकांची रेलचेल असते. त्यांच्या जीवनचरित्रांचा सिक आधार म्हणून जरी त्यांचें प्रामाण्य संशयास्पद असलें तरी विरुद्ध पुरा-ा अभावीं, मागोवा घेण्याइतपत त्यांची कास धरणें अयोग्य ठरणार नाहीं. ंतांच्या जीवनांत तसें पहातां आख्यायिका फार कमीच आहेत. बेदरशहाच्या न दासोपंतांची सुटका ही प्रमुख आख्यायिका सर्वांनीं मान्य केलेली आहे. अंबे-ईला स्थायिक राहिल्यानंतर त्यांचें जीवन आत्मसंतुष्ट बनलें आणि साहित्याच्या तींतच त्याचा व्यय झाला. अशा स्थितींत असंभाव्य आख्यायिकांची निर्मिति ्अशक्य होतें. व्यक्तिशः त्यांच्या अनुग्रहानें कुणाला कांहीं अनुभव आले अस-आज त्याहि माहितीची वाणच आहे. अशा स्थितींत आख्यायिकांच्या आधारानेंच आपणास दासोपंतांचें चरित्र पहावें लागेल असें समजण्याचें कारण नाहीं.

दासोपंतांच्या जीवनचरित्राचीं साधनें हीं अशा प्रकारचीं आहेत.

एवढ्या सर्व माहितीचा मागोवा घेतल्यानंतर दासोपंतांच्या जीवनचरित्र ांस काय माहिती मिळते ती आतां आपण पाहूं या.

दासोपंतांचें चरि

बेदर परगण्यांतील नारायणपेठचे देशपांडे दिगंबरपंत आणि त्यांची पत्न पार्वतीबाई यांच्या पोटीं शके १४७३ भाद्रपद वद्य ८ सोमवारीं मध्यरात्रीं दासोपंतांच जन्म झाला. घरीं गजांत लक्ष्मीचें वैभव होतें. पांचव्या वर्षी अतिशय धूमधडाक्या उपनयनसमारंभ केला. त्या काळच्या पद्धतीप्रमाणें यांचें नांव दासोदिगंबर असें पडर याच सुमारास बेदर प्रांतांत दुष्काळ पडला. लोक अन्नावांचून त्रस्त झाले. दिगं पंतांनीं भूतदयेच्या भावनेनें सरकारी खंडाचें धान्य गरीबांना वांटून प्रजेचें पा केलें. परंतु सरकारी रकमेचें पोतें कशानें भरणार ? वेळेवर भरणा न झाल्य बादशहाचें बोलावणें आलें. दिगंबरपंत आणि दासोपंत दोघेहि बेदरला गेले. भू दयेच्या गोष्टींनीं बादशहाचें मन वळणें अशक्य होतें. 'एक महिन्यांत थकलेली ब चुकती करा. नसतां दासोपंतांस मुसलमान केलें जाईल' अशी ताकीद मिळा बादशहाच्या कैदेंत ओलीस म्हणून दासोपंत राहिले. दिगंबरपंत दुःखी अंतःकर नारायणपेठला परत आले.

दासोपंतांची सतेज व पाणीदार मुद्रा बादशहाला फार आवडली आपल्या धम एक चांगली भर पडणार याचा त्याला आनंद झाला. कैदेंत असेपर्यंत दररोज १ ची नेमणूक त्यानें दासोपंतांसाठीं करून दिली. बेदरला झरणी नरसिंहाचें जागृत स्थान आहे. दासोपंत सकाळीं उठून तेथें जात, प्रातर्विधि, स्नान व उपासना उरक मिळालेला १ रु. दान करून टाकीत. आजूबाजूला असलेल्या शेतकरी आदि लो या बालयोग्याचें हें दृढव्रत पाहून पूज्य बुद्धि उत्पन्न झाली. एक महिन्य बिच्याऱ्यावर धर्मांतराची आपत्ति कोसळणार या विचारानें सर्वांना हळहळ वाटे सत्पुरुषांचा पाठीराखा परमेश्वर अशी गोष्ट होऊं देणार नाहीं असाहि म आशावाद त्यांना वाटत होता.

महिना संपत येत होता. बादशहाचा आनंद ओसंडून वहात होता. इतर ज हळहळ वाढत होती. दिगंबरपंत मातबर होते परंतु एक महिन्यांत दोन लक्ष रक उभारणी तशा दुष्काळी परिस्थितींत त्यांनाहि अशक्य होती. आपला मुलगा आप कायमचा अंतरला. आपण आपल्या हातानें त्याला काळाच्या तोंडांत निरविलें त्यांना वाटून ते सारखे दुःख करीत होते. तर पार्वतीबाईंच्या डोळ्यांतून अ संततधार अखंड वहात होती.

महिना संपावयास कांहीं दिवस उरले होते. बादशहानें स्थानिक हिंदु मुसल प्रतिष्ठितांची सभा बोलाविली. दिलेल्या मुदतींत रक्कम आली तर ठीक आहे, नसत मुलगा मुसलमान बनेल आणि त्यानंतर आपलें हें कृत्य अन्यायाचें म्हणून कुणा म्हणतां येणार नाहीं अशी आपली न्याय्य बाजू बादशहानें मांडली.

महिना आजच संपणार. दरबारांत 'दत्ताजी पाडेवारानें' दिगंबरपंत खंडाची दोन लक्ष रुपयांची रक्कम भरणा केली. स्थानिक जनतेचा आनंद गग

शावत नव्हता. बादशहालाहि दुसरा कांहीं पर्याय उरला नव्हता. त्यानें ताबडतोब पालखी आणविली आणि दासोपंतांना सन्मानपूर्वक नारायणपेठला पाठवून दिलें.

मा दासोपंतांना सन्मानपूर्वक आलेलें पाहून दिगंबरपंत आणि पार्वतीबाई यांना अत्यंत कर ाश्चर्य वाटलें. परंतु दत्ताजी पाडेवाराची माहिती झाल्यानंतर प्रेमाश्रूंनीं सर्वांचे डोळे मि ाझरूं लागले.

या प्रकारानें दासोपंतांच्या मनाची शांति नाहींशी झाली. त्या काळच्या पद्धती–संक्रमाणें त्यांचा विवाहहि झालेला होता. परंतु ' षोडश वर्षं या देहास । नाहीं पाहिला कुळी जगदीश ।। ' अशी अंतरंगांत तीव्र तळमळ जाणवूं लागली. ' गजांत लक्ष्मी त्याचे तारुरी । सर्व लक्षणयुक्त भार्या सुंदरी ।। ' सर्व कांहीं होतें. परंतु जीवनाची सार्थकवेळ काशांतुरतेनें साद घालीत होती. नश्वरतेची जाणीव वाढत होती. शाश्वत सुखाकडे डोळे देशपगले होते. एके दिवशीं मध्यरात्रीं आपल्या शयनागारांतून कोणाला नकळत त्यांनीं तालःस्थान ठेविलें.

दोघ आरंभीं हिलालपूरला आले. तेथून डाकोळगीला गेल्या वेळीं तेथील कुळकर्णी एव ष्णाजीपंत यांनीं या बालयोग्याचें दर्शन घेऊन अनुग्रहाची प्रार्थना केली. ' हें पुढें ईल मनोरथ ' असें त्याला सांगून स्वारी तेथून निघाली. प्रेमपूरला येऊन कुलदैवताचें कार्शन घेतलें. गोदामातेच्या नाभिस्थानीं नंदिग्रामास आले. कांहीं दिवस त्या पुण्यपावन ।नाचा लाभ घेतला. तेथून मातापूरला गेले. श्रीदत्तजननी अनुसूयेची आराधना अनिर्िी. सह्याद्रि शिखरावर आरोहण केलें आणि त्या श्रीदत्ताच्या सिध्दस्थानावर श्चर्येला प्रारंभ केला. एक ना दोन, बारा वर्षेपर्यंत ही तपस्या चालू होती. साधनेची आर ाता झाली. दृष्टांत झाला कीं ' गंगातीरीं राक्षसभुवनला वाळवंटांत पादुकांचा प्रसाद ल तो स्वीकारून कार्यभाग करावा. ' श्रीदत्तात्रयाचें ध्यान करीत अनुष्ठान स वलें. राक्षसभुवनचा रस्ता धरिला. पुन्हा तेथें गोदेचें स्नान झालें. वाळवंटांत ऐतिहा या ठिकाणीं वाळू बाजूला करितांच पादुका सांपडल्या. धन्यतेचा आनंद ओसंडू व्याच्य ला. अवधूताचें दर्शन झालें. तेथेंहि कांहीं काळ साधना केली.

दासोप डाकुळगीला जाऊन कृष्णाजीपंतांना कृतार्थ केलें. त्यांना श्रीदत्तात्रयाची मूर्ति कैदेंतू ी. वाणीसंगमीं येऊन कांहीं काळ तेथें काढला. आतां चिंता नाहींशी झाली. जोगा निर्मि तानें नाहलेल्या सोन्याचा दिवस त्यांच्या जीवनांत उजाडलेला होता.

होणें दासोपंतांच्या एकाएकी नाहींसें होण्यानें दिगंबरपंत–पार्वतीबाई आणि दासोपंतांची त्यास नी यांच्या दुःखाला सीमा राहिली नव्हती. प्रतीक्षेत काळ जाऊं लागला. वर्षें केवळ टलीं. दासोपंतांचा थांग ना पत्ता. १२–१५ वर्षें गेलीं. त्या काळच्या पद्धतीप्रमाणें हे नाहींसा झाल्यानंतर १२ वर्षांनीं सौभाग्यचिन्हांचा त्याग करणें दासोपंत २ ।। ीला आवश्यक झालें. दिगंबरपंतांनीं या धर्मकृत्यासाठीं आपल्या सरंजासावि– ीसंगमाचें प्रस्थान ठेविलें. गोसावी

आपण –गंगेच्या पलीकडे दिगंबरपंतांचा पडाव होता. अलीकडे वाघेश्वराच्या

दासोपंतांचा मुक्काम होता. योगायोग मोठा चमत्कारिक खरा ! आप
उरकीत असतांना या परस्थ पाहुण्यांना दासोपंतांनीं पाहिलें. पूर्वायुष्यां
चावळल्या. ही मंडळी येथें कां आली असावी याचाहि अजमास त्यां
सहजगत्या त्या सरंजामापैकीं एकाला सांगितलें, ' आपल्या यजमानांना स
कार्यासाठीं येथें आपण आलां आहां तें कार्य सध्यां स्थगित करावें.' त्य
आणि सांसर्गिक जनास आश्चर्य वाटलें. कर्णोपकर्णीं ही वार्ता यजमानांपर्य

यजमानांनीं बातमीचें मूळ आस्थेवाईकपणें शोधून काढलें.
देवळांत दासोपंतांची आणि त्यांच्या मातापित्यांची भेट झाली. परमे
अगाधत्व पाहून सर्वांना आनंदाचें भरतें आलें. दिगंबरपंतांनीं पुत्राला घर
आग्रह केला. परंतु दासोपंत आतां आईबापांचें पुत्रच केवळ नव्हते. ते पर
बनलेले होते. स्वानंद साम्राज्याचे अधिकारी होते. त्यांनीं नारायणपेठला
सूचना अमान्य केली. मात्र तीहि नम्रपणें. दिगंबरपंतांनीं 'आमच्या
आम्ही तुला सोडून राहूं शकत नाहींत' असें म्हटल्यावर त्यांनीं माता, पित
यांना ठेवून घेतलें. आपल्या कारभाऱ्यास बोलाविलें, आणि आपल्या
मत्तेचें, वतनदारीचें दानपत्र त्यांच्या नांवें लिहून देऊन त्याला प
सांगितलें. आपल्या वंशांतील कुणीहि पुढें नारायणपेठला जातां कामा न
ठरवून दिला.

कांहीं दिवसांनीं अंबेजोगाईचा आदेश आला. तिकडे निघाले
ख्याति वाढत होतीच. अंब्यास येऊन गांवाच्या मध्यभागीं असलेल्या
देवालयांत मुक्काम ठेवला.

त्या वेळीं अंबेजोगाईचे देशपांडे सितोपंत होते. धर्मपरायण असू
त्यांच्यांत नव्हती. 'दृष्टिभेट होतांच माझी समाधि जो लावील,
करणार !' असा त्यांचा संकल्प होता. नेहमींप्रमाणें स्वारी आपल्या
देवदर्शनास निघाली होती. गणपतीचें दर्शन घेतलें. परस्थ पाहुणे
केली. दासोपंतांची दृष्टिभेट झाली, तोंच काय चमत्कार ! सितोपंत
ते दंडप्राय आडवे झाले. घटकाभरानें सावध होऊन दासोपंतां
अंबेजोगाईंत दासोपंतांचे पहिले व प्रमुख शिष्य ते बनले.

सितोपंतांनीं आपल्या गुरूची सर्व व्यवस्था लावून दिली. दास
संपली. त्यांचें जीवन स्थिर झालें. यापुढील आयुष्य आपल्या
हाप्रमाणें त्यांनीं अंबेजोगाईलाच व्यतीत केलें.

बेजोगाईंतील दासोपंतांचें जीवन म्हणजे मराठी शारदेचें म
ासना इत्यादि चालवीत आपल्या लेखनशालेंत बसून त्यांनीं
ेक दालनें समृद्ध केलीं. दररोज ढबू पैशाच्या वजना
, हा त्यांचा नित्यक्रम. संप्रदाय परंपरा निर्माण झा

लें धर्मकर्म उधाण आलें. गीतार्थचंद्रिका पौर्णिमेच्या पूर्णतेजानें तळपूं लागली. उपनिषदांनीं
तल्या स्मृति भाष्याचे पेहराव केले. पदार्णवांत परमपावन परमेश्वर विहार करूं लागला.

नीं बांधला वयाचीं ६४ वर्षें झालीं. शके १५३७ माघ वद्य ६ ला श्रीदत्तात्रयाच्या पुण्य–
ंगा कीं ज्या स्वरूपांत ते विलीन झालें. मुकुंदराजाच्या वाटेवर श्रीनृसिंहतीर्थावर दासोपंतांची
ा गृहस्थास प्रशस्त समाधि आजहि या आठवणी सांगत उभी आहे.

त गेली. पांचवें वर्षी मुंज, १६ व्या वर्षी गृहत्याग, १२।१५ वर्षें तपश्चर्या आणि प्रवास
ञानेश्वराच्या ५ ते ४० व्या वर्षापर्यंत अंबेजोगाईस येणें, आणि त्यानंतर अखंड दोन तपें मराठी
श्वरी लीलें ारदेची अविरत सेवा! व्यक्तिगत स्वार्थावर पाणी सोडून समाजकल्याणासाठीं आपली
ं परतण्याच खणी आमरण झिजवीत जगण्याचें असिधाराव्रत दासोपंतांनीं स्वीकारलें आणि तें
मेशाचे लाड शस्वीपणें पाळलें. मराठीच्या संतपरंपरेंत दासोपंतांचें स्थान आपल्या वैशिष्टयानें
परतण्याच ायमचें अमर राहील.
उतारवयां

ा आणि पत्नी ासोपंतांचें वंशज

संपूर्ण माल दासोपंतांचें कायम वास्तव्य अंबेजोगाईलाच झालें. त्यांचें निर्याणहि तेथच झालें.
रत जाण्या हजीकच त्यांच्या वंशजांच्याकडे ज्येष्ठपणाचा मान आला. सितोपंत देशपांडे यांनीं
ं असा निर्ब ष्यत्व पत्करिल्यानंतर अंबेजोगाईचीं सर्वच देशपांडे घराणीं दासोपंतांचीं वंश–
परेनें शिष्य बनलीं. महाराष्ट्र कवींत माहिती देतांना 'गीतार्णवाच्या पहिल्या
. साधुत्वाच ध्यायाची एकच प्रत आम्हाला दासोपंतांचे विद्यमान वंशज श्रीधर अवधूत देशपांडे
गणपतीच स्तव्य अंबेजोगाई यांचेकडून मिळाली' असा श्री. भावे यांनीं उल्लेख केला आहे.
दिलेली वस्तुस्थिति ध्यानांत घेतां प्रस्तुतचे श्रीधर अवधूत देशपांडे हे दासोपंतांच्या
ाहि अंधभा ष्यपरंपरेंत येतात. वंशपरंपरेंत नव्हे हें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. एवढें
याचाच मी निश्चित कीं याच श्रीधर अवधूत देशपांडयांच्याकडे दासोपंतांचीं हस्तलिखितें
लवाजम्यासु तरी काळापासून पडून होतीं. त्याचें संरक्षण आरंभीं तरी त्यांनींच केलेलें आहे.
पाहून चौक दासोपंतांच्या वंशजांच्या दोन शाखा बावगी (बेदर प्रांत) आणि चंद्रपूर
ंची शुद्ध गेल गपूर प्रांत) अशा प्रसिध्द असून परळीवैद्यनाथ येथेंहि त्यांची तशीच एक शाखा
ना वंदन के ाहि आहे. दासोपंतांच्या पासून कितव्या पिढीला या शाखा वेगवेगळ्या झाल्या
ाहि मागोवा मिळणें आपणांस शक्य आहे.

ोपंतांची द बावगी घराण्याच्या संग्रहीं जें कागदपत्र पहावयास मिळालें; त्यांतील एका बाडांत
शिष्योत्तमाच्या उल्लेख आहे.

'श्रीदेवदत्तात्रयाय नमः । दासोपंतजी स्वामियासी मुख्य यासि पुत्र ।। वडील
ासत्र ! भजनी उपनांव अन्ना ।। धाकटे उपनांव अबा ।। दत्ताजी गोसावियास पुत्र २ ।।
मराठी सार आनंद गोसावी दासोबा गोसावी ।। आनंद गोसावी नकल ।। दासोबा गोसावि–
ची शाई लिहून विश्वंभर गोसावी यास पुत्र तिघेजन ।। दासोबा गोसावी आनंद गोसावी
ी. गीतार्णवाल्यन गोसावी ।। '

अशा प्रकारची माहिती देऊन आनंद गोसावी यांच्या नांवापुढें 'बावगी वर्गी' आणि कमलनयन गोसावी यांच्या नांवापुढें 'याचे वंश चंद्रपुरात असे' असा उल्ले आहे.

दत्ताजी गोसाव्यांच्या पुत्रापकीं योगिराज गोसावी 'याचे विस्तार परळीत अ असाहि उल्लेख करण्यांत आला आहे.

वरील माहितीवरून दासोपंतांच्या वंशजांचीं वेगवेगळीं घराणीं केव्हां बन याचा अजमास आपणास करतां येतो.

दासोपंतांच्या या मूळ घरांत जीं कागदपत्रें आणि त्यांच्या नकला आप मिळतात त्यांत सनदा, अभयपत्रें इत्यादि आहेत. त्यांत मलिकंबर यांची स 'दत्ताजी दिगंबर गोसावी महानुभाव साकिन कसबें मार' यांच्या नांवची, शंकर पंडित सचिव यांचें अभयपत्र दासोबा गोसावी यांच्या नांवचें अशीं असून इतर काग पत्रांतहि विशेषता आहेच.

राज्याभिषेक शके ३२ पार्थिवनाम संवत्सरेचें एक पत्र क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजा शिवछत्रपती यांचें आहे. त्यांत दासोबा गोसाव्याच्या इनामी गांवास कुणी तोशीस न द्यावी अशी आज्ञा आहे. ते लिहितात, 'गोसावी यांच्या इनामास उपसर्ग द्यावया तुम्हास गरज काय ! हे रीत स्वामीस मानत नाहीं. हें जाणून + + + + त्यास एक जर्रा उपसर्ग न देणें फिरोन बोभाट आलिया स्वामीस मानणार नाहीं. ताकीद असे.'

दुसरें एक पत्र राज्याभिषेक शके ५४ प्लवंगनाम संवत्सरेचे क्षत्रियकुलावतंस राजा शंभु छत्रपती स्वामी यांचे विश्वंभर देवाजी गोसावी यांच्या नांवाचें आहे. त्यांतहि वरीलप्रमाणेंच ताकीद करण्यांत आलेली आहे.

राज्याभिषेक शके ५६ सौम्यनाम संवत्सरे क्षत्रियकुलावंतस श्रीराजा शाहु–छत्रपती यांचे विश्वंभर देवाजी गोसावी यांना नूतन इनाम दिल्यासंबंधींचें एक पत्र आहे.

अशा प्रकारें श्रीमंत बाजीराव बल्लाळ प्रधान यांचें देवाजी गोसावी यांच्या नांवचें, श्रीमंत बाळाजी बाजीराव प्रधान यांचें 'श्रीहरिभक्तपरायण सर्वज्ञ स्वामी गोसावी वंश दासो दिगंबर संप्रदाय श्री दत्तात्रय गोत्र गाल्व सूत्र आपस्तंब वास्तव्य क्षेत्र अंबेजोगाई' यांच्या नांवचें, श्री. जानोजी भोसले यांचे, कृष्णशाम गोसावी शास्त्री यांच्या नांवचें, श्रीमंत माधवराव बल्लाळ प्रधान यांचे श्रीकृष्णशाम बिन कमलनयन शास्त्री उपनाम गोसावी यांच्या नांवचें, श्रीमंत माधवराव नारायण प्रधान यांचें कृष्णशाम गोसावी यांच्या नांवचें, अशीं आणि इतरहि कितीतरी पत्रें अंबेजोगाईस आज पहावयास मिळतात.

दासोपंतांच्या वंशजांतहि ग्रंथरचना आणि काव्यनिर्मिति झाली असण्याचा संभव आहे. बावगीच्या बाडांत एक प्रातःस्मरण स्तोत्र आलेलें आहे. त्याच्या खालीं नोंद

'इतिश्री दिगंबरानुचरात्मजावरज विरचिते' यावरून या घराण्यानें सरस्वतीची सेवा पुढेंहि चालू ठेवली असल्याचें दिसतें परंतु आजतरी यापैकीं कुणाचेंहि लिखाण उपलब्ध झालेलें नाहीं. कदाचित् भविष्यकाळांत अधिक माहिती हातीं येईल अशी आज आपण आशा करूं या.

अंबेजोगाईचें थोरलें आणि धाकटें देवघर

दासोपंतांचें वास्तव्य अंबेजोगाईस झाल्यापासून आणि तेथील प्रमुख नागरिकांचें गुरुपद त्यांच्याकडे आल्यापासून त्यांच्या घराला देवघर असें म्हणण्याची प्रथा पडली. आज अंबेजोगाईला हीं देवघरें दोन आहेत. एक थोरलें आणि दुसरें धाकटें. या नांवावरून कुणीहि सहज कल्पना करील कीं,वडील मुलाच्या वंशाचें घर थोरलें देवघर असेल, व धाकटया मुलाच्या वंशाचें घर धाकटें देवघर असेल. परंतु वस्तुस्थिति अशी नसून ती सर्वस्वी उलट मात्र आहे. धाकटचा मुलाचें घर हें थोरलें देवघर असून वडील मुलाचें घर हें धाकटें देवघर आहे. याचें कारणहि तसेंच गमतीचें आहे. ज्या वेळीं दासोपंतांच्या दोन मुलांत वांटण्या होण्याची वेळ आली, त्या वेळीं रीतीप्रमाणें वडील भावानें इस्टेटीचे दोन समान वाटे करावयाचें आणि धाकटचा भावानें त्यापैकीं एक स्वीकारून राहिलेला वडील भावानें घ्यावयाचा. अशी वांटणीची पध्दति असल्यानें, वडील मुलानें इस्टेटीचे दोन भाग केले. त्यांत त्यानें दूरदर्शित्वानें प्रापंचिक महत्त्वाच्या वस्तु एका भागांत ठेविल्या आणि 'देव्हारा' दुसरा विभाग म्हणून ठेविला. धाकटचा मुलानें वांटणी उचलतांना चाणाक्षपणा केला. त्यानें प्रापंचिक वस्तुपेक्षां देव्हाऱ्याला अधिक महत्व देऊन तो उचलला. अस्सल देव्हारा धाकटचा मुलाकडे गेल्यानें शिष्य परंपरेला तें घर अधिक जवळचें झालें. देव तेथें भक्त यावयाचेंच. आणि म्हणून देव्हारा असलेलें हें वस्तुतः धाकटें घर थोरलें बनलें. आणि वडील भावाचें घर हें धाकटें बनलें.

वांटणी होतांना दासोपंतांचे ग्रंथहि वांटले गेले आणि तेहि अर्धे अर्धे अशा स्वरूपांत. म्हणूनच आज कुठेंच संपूर्ण प्रत मिळणें अशक्य होतें. भाऊबंदकी महाराष्ट्राच्या हाडींमासीं खिळलेली आहे. व्यवहारी आणि राजकारणी लोकांपुरतांच तिचा पगडा आहे असें नव्हे. आनंदाची गोष्ट एवढीच कीं आजच्या श्रीदिगंबरस्वामी आणि श्रीयशवंतस्वामी या थोरल्या आणि धाकटचा देवघरच्या विद्यमान अधिपतींनीं आपल्या पूर्वजांचा ज्ञानाचा वारसाच तेवढा आपल्यापर्यंत स्वीकारला. भाउबंदकीला स्थान दिलें नाहीं. म्हणून सर्वांचे संबंध अतिशय प्रेमाचे असे आहेत. दासोपंतांच्या ग्रंथांचा धांडोळा दोघेंहि एकमतानें घेतात आणि हा अप्रकाशित असा अमाप साहित्यसंग्रह लवकर प्रकाशित व्हावा अशी दोघांचीहि मनीषा आहे.

दासोपंतांचा देव्हारा

' दासोपंतांच्या उपासनेंतील दत्तमूर्ति अजून अंबेजोगाईस आहेत ' अशा प्रकारचा

उल्लेख श्री. पांगारकरांनीं केलेला आहे. तो वस्तुस्थितीला धरून असा नाही.. द : दत्तसंप्रदायी होते. त्यांची उपासना श्रीदत्तात्रयाची होती. हें जरी खरें असलें, त्यांच्या पूजेंत होत्या त्या केवळ पादुकाच. दत्तात्रयाची मूर्ति नव्हती. श्रीपादुका आ कमलनयन श्रीशंकर हेंच त्यांचें उपास्य दैवत होतें. आपल्या साधनावस्थेंत राक्षसभुवन ज्या पादुका त्यांना मिळाल्या तोंच प्रसाद त्यांनी स्वीकार केला होता. नवीन अ देव्हारा त्यांनीं संपादन केला नाहीं. आज जी दत्तमूर्ति आपणाला अंबेजोगाईस दिस तिच्या पाठीशीं छोडीशी वेगळी माहिती आहे.

आपला समाधिकाल जवळ येत चालला, असें जेंव्हा श्रीदासोपंतांना जाणवं तेव्हां तशा प्रकारची बातमी त्यांनीं आपल्या भक्तांना दिली. सर्वांना अत्यंत वाईट वाटलें. आज आपणासमोर असलेली आणि प्रत्येक वेळीं पुढेंमागें संभाळणारी ही पवित्र मूर्ति आपणास अंतरणार याची कल्पनाहि सर्वांना दुःसह झाली. ' मनुष्याणां सहस्रेषु ' असा हा महापुरुष योगायोगानें प्राप्त झाला असतां त्याचा चिरवियोग आतां लवकरच आपणास होणार या वार्तेनें प्रत्येकाचें अंतःकरण पिळवटून गेलें. अनेकांनीं अनेक प्रकारांनी हा दुःखद प्रसंग पुढें ढकलावा अशा प्रार्थनाहि केल्या. परंतु नियतीच्या नियमांत ढवळाढवळ करणें विशेषतः सत्पुरुषांना मानवत नाहीं आपल्या भक्तांचें दुःखहि त्यांना प्रामाणिकपणाचेंच वाटलें. परंतु त्याला उपाय काय ? ' आज नाहीं तर उद्यां तरी हा प्रसंग घडावयाचाच आहे. ' मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ' त्यासंबंधीं विना–कारण चिंता किंवा दुःख करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. पार्थिव शरीर गेलें तरी आत्मा हा अमर असल्यानें शोक करणें व्यर्थच नाहीं का ' परंतु हा धीर प्रापंचिक भक्तांना कसा वांटावा ? शेवटीं सर्वांनीं मागणी केली कीं ' आपलें सान्निध्य सतत जाणवत रहावें अशी कांहीं वस्तु आपल्या हातानें आम्हां सर्वांस निरवून द्यावी आणि मग वियोग घडावा.' या सर्वांच्या मागणीप्रमाणें दासोपंतांनी नदीकांठांतून शाडू आणला आणि त्याची दत्तमूर्ति तयार केली. मूर्ति पूर्ण तयार झाल्यानंतर ती धान्याच्या कणगींत स्वहस्तें पुरून ठेविली आणि सर्वांना सांगितलें कीं, ' आजपासून एक महिन्यानें ही मूर्ति पितळेची होईल, दुसऱ्या महिन्यानें तांब्याची होईल, तिसऱ्या महिन्यानें चांदीची होईल, चवथ्या महिन्यानें सोन्याची होईल आणि पांचव्या महिन्यानें रत्नखचित होईल. या गोष्टीवर विश्वास ठेवा आणि पांच महिने संपल्यानंतर मूर्ति बाहेर काढा. '

भक्तांचें कसेंबसें समाधान झालें. दासोपंतांनी आपली जीवनयात्रा संपविली. दोन महिने संपत आलेलें होतें. कणगींतील दत्तमूर्ति आतां कशी बनली असेल इकडे सर्वांचे डोळे अधीरतेनें लागलेले होते. निष्ठावानांनी पांच महिने आपली जिज्ञासा दाबून ठेवावयाचें ठरविलें. परंतु चंचल वृत्तीला इतका धीर कसा निघावा. दुसरा महिना ा आणि एका अतिजिज्ञासु भक्तानें कुणाला न समजतां एकांतांत कणगींत हात मूर्ति उकरून पाहिली. खरोखरीच ती तांब्याची झाली होती. घाईघाईनें

तिच्यावर धान्य लोटून दिलें. मूर्ति पुन्हां पहिल्याप्रमाणें बुजवून टाकली. आपण केलें ही धातीं सोयीस्करपणें त्यानें गुप्त ठेविली. पांच महिने संपले आणि सर्वांनीं समारंभानें मूर्ति बाहेर काढली. पहातात, तों ती तांब्याचीच ! आणि मग शोधाअंतीं हा प्रकार जाणवला. व्यावहारिक दृष्टचा ही बातमी गुप्त असली तरी सत्याला ही जाडी मानवणें शक्य नव्हते. अंबेजोगाईला देव्हाऱ्यांत आज जी तांब्याची मूर्ति आहे त्याचा इतिहास हा असा आहे. दासोपंतांना मिळालेल्या श्रीपादुका आणि ही दत्तमूर्ति त्यांचाच देव्हारा आज थोरल्या देवघरीं आपणास पहावयाला मिळतो.

धाकटें देवघर हें मूळचें वडील घर असल्यानें तेथें कमलनयन श्रीशंकराची मूर्ति आहे. दासोपंतांच्या देव्हाऱ्याची माहिती अशा प्रकारची आहे.

दत्तोपासक दासोपंत

' कलौ चंडि विनायकौ ' याप्रमाणेंच ' कलौ श्रीपाद वल्लभ: ' असेंहि म्हटलें जातें. महाराष्ट्रांत आणि मराठवाडयांत श्रीदत्तात्रयाची उपासना फार प्राचीन कालापासून आहे. अवैदिक म्हणून समजल्या गेलेल्या महानुभाव संप्रदायांतहि श्रीदत्तात्रयाची उपासना प्रमुख म्हणून स्वीकारण्यांत आलेली आहे. दासोपंतांच्या कुलपरंपरेंत श्री दत्तात्रयाचीच उपासना असल्यानें बालपणापासूनच त्यांच्या मनावर दत्तभक्तीचे संस्कार दृढ झालेले होते. बेदरला बादशहाच्या कैदेंत असतांना त्यांनी आपल्या उपास्य देवतेला अनेक प्रकारें आळविलें आहे. पदार्णवांतील कांहीं पद्यें याची साक्ष देतील.

बंदी पडला बालक स्मरे जनका । प्राण व्येचीत जाईल क्षणू येका ।।
तुजवांचूनी करुणा न ये आणिका । तैसी गती बा जहाली माझी येका ।।
दत्ता धावरे धावरे धावणीया । मायबापा सांडिसी झणी माया ।।
तुजवांचुनी न स्मरे योगीराया । भवबंधन पडलों गुण क्रीया ।।
केवी राहु कवण दिशा पाहू । पंथू न कळे केउता जाऊं।।

अशा तळमळीच्या अवस्थेंत दत्ताजी पाडेवारानें त्यांच्या हाकेला ' ओ ' दिली ण तेव्हांपासून दत्तप्रेमाचें अमाप भरतें आलें. माहूरगडचें प्रयाण, पुढील प्रवास, प्रेम-प्राप्ति- आणि अंबेजोगाईचें वास्तव्य या सर्व आयुष्यक्रमांत दत्तभक्तीचा धागा अविरत आणि अखंडितपणें कार्यक्षम होता.

महाराष्ट्रांतील संतपरंपरेंत एक फार मोठें वैशिष्टच आहे. त्यांचीं उपास्यें वेगवेगळीं असलीं तरी त्यांत संप्रदायाचा दुराभिमान आपणास दिसत नाहीं. दत्त-संप्रदायांतीलच श्रीएकनाथ भागवतधर्माचे महान् प्रणेते बनतात. आणि दत्त-संप्रदायांतीलच श्रीदासोपंतहि भगवान श्रीकृष्णाच्या गीतामृताचे महान् अधिकारी भाष्यकार होतात. अध्यात्माच्या बाबतींत तरी महाराष्ट्रानें लोकशाहीची उपकारक शिस्त आंगीं बाणवून घेतली आहे. जे जे कोणी येथें येतील त्या सर्वांसाठीं भगवन्नामाचा दरवाजा त्यांनी खुला केलेला आहे. तेथें उपासनाभेद असले

तरी ' सर्व देव नमस्कारं केशवं प्रतिगच्छति ' ही भावना सर्वांच्या [illegible]णां पूर्णपणें भिनलेली आहे. ' आध्यात्मिक लोकशा[illegible] होती. हें जरी[illegible] वैशिष्टयाचें महत्त्वाचें आंग आहे. आपापल्या उपासना वैशिष्टया[illegible] सरक्षण करीतहि त्यांना महाराष्ट्राच्या अभंग एकत्वाला अर्घ्य प्रदान केलेलें आहे. गणपति, देवी, विष्णु, शंकर, पांडुरंग अशा उपासनावैचित्र्यांत एकात्मतेची भडक भावना त्यांनी जोपासली. म्हणूनच आजहि पंढरीच्या वाळवंटांत अनेक देवतांचे पाईक मराठीची भगवी पताका खांद्यावर घेऊन टाळवीणेच्या तालनादावर आनंदानें बेभान होऊन नाचतांना आपणास दिसतात.

दासोपंतांच्या दत्तोपासनेचेंहि असेंच आहे. ते स्वतां कमलनयन श्रीशंकराची उपासना करीत होते, यावरूनहि हेंच सिध्द आहे.

दत्तात्रयाच्या उपासकांचे तीन संप्रदाय आहेत. गुरुसंप्रदाय, अवधूतसंप्रदाय आणि आनंदसंप्रदाय. उपासना श्रीदत्तात्रयाचीच परंतु पध्दति पात्र थोडीशी वेगळी. यांची घोषणावाक्येंहि श्रीगुरुदेवदत्त, अवधूत चिंतन श्रीगुरुदेवदत्त, आणि आनंदें दत्तात्रेय देवदेव. अशीं वेगवेगळीं आहेत. दासोपंतांनीं आपल्या परंपरेंत आनंद संप्रदायाची जोपासना केली. उपासनेची पध्दति आणि परंपरा बांधून दिली. हाच संप्रदाय आजपर्यंत अंबेजोगाईस व इतरत्र चालतांना दिसतो. तत्वविलासकारांनींहि याचसाठीं ' निजभवत कर्माचारें । संप्रदायें विचारें राखिलें ॥ ' असा उल्लेख करून ठेविलेला आहे.

श्रीदत्तात्रयाच्या ध्यानमूर्तिविषयींहि असाच प्रकार आपणांस दिसतो. आपल्या पहाण्यांत आणि वाचण्यांत येणारी श्रीदत्तमूर्ति ही श्रीतुकोबारायांनी वर्णन केल्याप्रमाणें ' तीन शिरें सहा हात । तया माझा दंडवत ॥ काखे झोळी पुढें श्वान । नित्य जान्हवीचें स्नान ॥ माथा शोभे जटाभार । आंगीं विभूती सुंदर ॥ तुका म्हणे दिगंबर । तया माझा नमस्कार ॥ अशी असते. दासोपंतांची दत्तमूर्ति मात्र तीन तोंडांची नाहीं. ती आहे एकमुखीच. पण तिला सहा हात आहेत. त्रिशूल, डमरू, कमंडलू, शंख, चक्र आणि माला हीं त्या हातांत धारण केलेलीं आयुधें आहेत. डाकुळगी गांवच्या ज्या कृष्णाजीपंत कुळकर्ण्यावर दासोपंतांनीं अनुग्रह केला. तो दर वर्षी दत्त–जयंतीला अंबेजोगाईस येत असे. पुढें पुढें वार्धक्यानें त्याला येण्याजाण्याचे कष्ट सोसेनात. तेव्हां दासोपंतांनीं त्याला एक श्रीदत्तमूर्ति दिली. आजहि ही मूर्ति डाकुळगीला आहे. ही मूर्ति देखील एकाच तोंडाची अशी आहे. दासोपंतांनीं आपल्या देवघरांत भक्तांसाठीं म्हणून करून दिलेली मूर्तिसुध्दां अशीच एकमुखी आहे. प्रस्तुतच्या पासोडीवर शंवटच्या १३ व्या भागांत त्यांनीं जी दत्तमूर्ति चितारलेली आहे ती देखील एकमुखी पण सहा हातांची अशीच आहे. नेपाळांत एकमुखी दत्तात्रयाच्या मूर्तीची माहिती कुणीतरी मागें प्रसिध्द केलेली होती परंतु दासोपंतांच्या परंपरेंत या एकमुखी दत्ताची उपासना अशाच प्राचीन परंपरेनें आजपर्यंत चालत आलेली आहे हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

आपली परंपरा सातत्यानें टिकून रहावी आणि तिच्यांत एकसूत्रीपणा यावा या [illegible] ही धार्ती सोयीस्करपणें [illegible]ची उत्तम बांधणी करून दिलेली आहे. प्रत्येक दिवशीचे उपास[illegible]सात वारांचीं वेगवेगळीं भजनें, पर्वकाळाचीं आणि उत्सवाचीं विशेष भजनें, पदें, आरत्या, शेजारत्या, अष्टकें, स्तोत्रें, या सर्व त्यांनीं आंखून व रचून ठेविल्या आहेत. विशिष्ट प्रसंगीं करावयाचीं लळितें, संगीत, टिपऱ्या यांचीहि रचना केलेली आहे. नित्यपाठासाठीं दशनाम, शतनाम, सहस्रनाम, स्तवराज, माहात्म्यें [illegible]ींहि तयार करून दिलेलीं आहेत. दासोपंतांच्या पदार्णवांत या सर्व पद्यांचाहि समावेश अर्थात आहेच. उत्सवपध्दति, सेवा, अर्चन, उत्तरार्चन यांची देखील शिस्त त्यांनींच घातलेली आहे. यावरून आपल्या पाठीमागें आपला उपासना–संप्रदाय सातत्यानें [illegible]कावा आणि भाविकांच्या भक्तीला कायमचें व योग्य असें वळण लागावें, याची केवढी [illegible]ळमळ त्यांच्या ठिकाणीं होती, हें दिसतें.

दासोपंतांच्या दत्तसंप्रदायांत श्रीदत्तात्रयाचे एकूण १६ अवतार मानलेले आहेत. या उत्सवाच्या निरनिराळ्या तिथीहि ठरलेल्या आहेत. त्यांची नोंद अशी:–

१ श्रीयोगिराज (कार्तिक शु. १५)
२ श्रीअत्रिवरद (कार्तिक व. १)
३ श्रीदत्तात्रय (कार्तिक व. २)
४ श्रीकालाग्निशमन (मार्गशीर्ष शु. ७)
५ श्रीयोगीजनवल्लभ (मार्गशीर्ष शु. १५)
६ श्रीलीलाविश्वंभर (पौष शु. १५)
७ श्रीसिध्दराज (माघ शु. १५)
८ श्रीज्ञानसागर (फाल्गुन शु. १०)
९ श्रीविश्वंभरावधूत (चैत्र शु. १५)
१० श्रीमायामुक्तावधूत (वैशाख शु. १४)
११ श्रीमायामुक्त (ज्येष्ठ शु. १३)
१२ श्रीआदिगुरु (आषाढ शु. १५)
१३ श्रीशिवरूप (श्रावण शु. ८)
१४ श्रीदेवदेव (भाद्रपद शु. १४)
१५ श्रीदिगंबर (आश्विन शु. १५)
१६ श्रीकृष्णशाम (कार्तिक शु. १५)

—आणि यांच्याखेरीज श्रीसर्वज्ञावतार म्हणजेच श्रीदासोपंत (भाद्रपद व. ८).

मूर्तीच्या नित्यस्नानासाठींहि कांहीं नियम आहेत. हाताची मूठ वळून ती जमिनीवर उभी टेकवावी, आंगठा उभा करावा. मूर्तीची उंची, मुठीसुध्दां आंगठ्यापेक्षां अधिक भरली तर नित्यस्नान, आणि त्यापेक्षां कमी भरली तर नित्यस्नान नाहीं. अशाच नियमानें

इतरहि पूजाविधि ठरविण्यांत आलेले आहेत. संप्रदायवैशिष्टयानें होणारा ' आन दत्तात्रय देवदेव !' हा जयघोष आजदेखील प्रत्यही ऐकावयाला येतोच.

दासोपंतांचा साहित्यसागर

दासोपंतांचें जीवनचरित्र, उपासनासंप्रदाय यांची त्रोटक माहिती घेतल्यानंत एकदां त्यांच्या साहित्यसागराचें ध्रुवदर्शन घेणें ही क्रमप्राप्त गोष्ट आहे. विठ्ठ कवीचा चित्रकूट हा मोरोपंतांसारख्या रसिकालाहि दुर्लंघ्य वाटला कारण तो 'कू होता. दासोपंतांनीं 'कूट' निर्माण केला नाहीं परंतु त्यांच्या शारदामंदिराची लांब रुंदी आणि भव्यता अशी आहे कीं तिचें ओझरतें दर्शनहि अतिशय कठीण काम आ त्यांची अफाट आणि अमाप रचना बघितली असतांना त्यांना खऱ्या अर्थानें मराठ कुबेर असेंच कुणीहि म्हणेल. मोरोपंत आणि इतरहि अनेक कवींनीं त्यांच्या सव लाख गीतार्णवाचा उल्लेख करून ठेवलेलाच आहे. श्री. भावे आणि श्री. पांगार या साक्षेपी विद्वानांनीं त्यांच्या ग्रंथांच्या याद्या प्रसिध्द केलेल्या आहेत. त्यांचा एव संख्येचा आंकडा मोठा असला तरी प्रत्यक्षांत तितके ग्रंथ आज तरी उपलब्ध होण्य सारखे नाहींत. त्यांत अर्धी किंवा त्यापेक्षां अधिक नांवें स्तोत्रादिकांचीं आहेत. आ तीं नित्यपाठांत असल्यानें सहज मिळण्यासारखीं आहेत. संप्रदायपध्दतींत त्य जसें महत्त्व आहे तसें तें साहित्याच्या क्षेत्रांत असणार नाहीं, ही गोष्ट अगदीं उघ अशी आहे. श्री. देवांनीं प्रसिद्ध केलेली यादी 'अंबेजोगाईस जाऊन दासोपंतांच घरांतील दप्तरें पाहून केली आहे ' असें श्री. पांगारकर लिहीत असले, तरी तिच्यांती सर्वच कृति आज अंबेजोगाईस उपलब्ध नाहींत. या यादींत ३३ नांवें तर नामावल्य स्तोत्रें, कवचें इत्यादिकांचीं आहेत. अर्थात् त्यांना ग्रंथांच्या यादींत मोजतां ये कठीण आहे. प्रत्येक नांव एकेका ग्रंथाचें आहे असा समज याच्या बुडाशी आ वस्तुस्थिति मात्र तशी नाहीं. चरित्रकोशांत ज्याप्रमाणें ' पंचीकरण- अडी हात पासोडीवर लिहिलेलें ' असा पासोडीचा उल्लेख आला आहे. तसाच हं प्रकार आहे. त्यांची रचना प्रचंड आहे यांत शंका नाहीं पण स्तोत्रें आणि नामावल्य म्हणजे ग्रंथ नव्हेत, हें लक्षांत ठेवणें आवश्यक आहे.

दासोपंतांच्या देवघरांतून शोध घेतला असतां त्या ठिकाणीं आज उपलब्ध असलेली दासोपंतांची रचना पुढीलप्रमाणें आहे:—

१ गीतार्णव, २ गीतार्थचंद्रिका, ३ प्रबोधोदय, ४ पदार्णव, ५ ग्रंथराज, ६ उपनिषद्‌भाष्यें (संस्कृत), ७ पासोडी पंचीकरण.

यांपैकीं संस्कृतचीं उपनिषद्भाष्यें सोडलीं तरी सर्व ग्रंथांची आज उपलब्ध ओंवी-संख्या पावणेदोन लाखांपर्यंत जाते. मात्र प्रकाशित यादींतील ग्रंथांचा शोध अजूनहि चालू आहे, कारण त्या यादींतील बरेचसे ग्रंथ आज तेथें नाहींत.

दासांपतांचें हें संपूर्ण ग्रंथलेखन अंबेजोगाईस त्यांच्या रहात्या घरीं झालें. आजहि त्यांच्या लेखनशाळेचें आपणांस दर्शन घेतां येतें. महाराष्ट्र कवींत माहिती देतांना 'दासोपंतानें आपला गीतार्णव बुटेदरडी नांवाच्या गुहेंत रचला...... ही बुटेदरडी कुठें आहे तें माहीत नाहीं' असें म्हटलें आहे. महाराष्ट्र सारस्वतांतहि याचाच अनुवाद 'दूर डोंगरांत बसून केवळ कडुनिंबांचीं पानें व फळें यांवर राहून लिहिला' अशाप्रकारें करण्यांत आलेला आहे. ही वस्तुस्थिति नाहीं. आपल्याच घरीं एका ठराविक ठिकाणीं दासोपंत स्वतः लेखनसाहित्य घेऊन बसत. आणि त्यांचें लेखन अविरत चालत असे. भक्तांचा मेळावा नेहमीं भोंवतालीं असेच परंतु 'गलबल्यांतहि' एकांत कसा साधावा हें त्यांना कळलें असल्यानें कधीं त्यांच्या लेखनकामाठींत खंड पडला नाहीं किंवा व्यत्यय आला नाहीं. सिद्ध पुरुष असल्यानें त्यांचें मूळ आचरणच नियमबद्ध होतें. ांत कडुनिंबांचीं पानें फळें खाण्याचा प्रश्नच येत नाहीं. ज्या बुटेदरडीचा वर ल्लेख करण्यांत आलेला आहे. ती अंबेजोगाईलाच आहे. मुकुंदराजांच्या समाधीचें जें शस्त खोरें आहे, त्याच्या समोरच्या डोंगरावर ही बुटेदरडी आहे. त्या प्रांतांत ुटेनाथ' या नांवाच्या सिद्धस्थानानें ती जागा प्रसिद्ध आहे. दासोपंत तेथें जात येत सतील परंतु ग्रंथलेखनासाठीं त्यांनीं ती जागा स्वीकारली होती, याला आख्यायिकेचा खील आधार मिळत नाहीं. त्यांचें सर्व लेखन त्यांच्या रहात्या घरींच त्यांनीं केलेलें ाहे. आज उपलब्ध असलेले ग्रंथच नुसते बघितले आणि दासोपंतांच्या दोन तपाच्याच वस्थ जीवनाचा विचार केला म्हणजे त्यांच्या चिकाटीच्या प्रयत्नांची आपणांस ल्पना येते. तसें पाहतां त्या वेळचें लिखाण बोरूच्या लेखणीचें. कागदहि जाडा ारडाच ! परंतु व्रतबद्ध होऊन त्यांनीं आपली साहित्य सेवा आमरण केली हेंच त्यांच्या थरचनेचें महान् वैशिष्टच आहे.

ासोपंतांचें प्रकाशित वाङमय

लक्षावधि रचना करणाऱ्या दासोपंतांचे ग्रंथ आजपर्यंत पूर्ण स्वरूपांत प्रकाशांत येऊं शकले नाहींत. राजकीय दृष्टीनें मराठवाड्याला जो विभक्तपणा आलेला होता त्या योगानें या ग्रंथांकडे लक्ष देण्यास कुणाला सवड झाली नाहीं. अनेक संशोधकांनीं अंबेजोगाईच्या यात्रा केल्या. हस्तलिखितांची मागणी केली. कांहीं कांहीं वेळा ती पूर्णहि करण्यांत आली. परंतु प्रत्येक हस्तलिखिताची गत 'गेला तो गेलाचि' अशी होत गेल्याकारणानें हस्तलिखितें मिळणें वरचेवर अशक्य होत गेलें. संतांच्या वाङमया–कडे पहाण्याचा एकमेव श्रद्धाळू दृष्टिकोन अनेकांचा असल्यानें त्यास प्रकाशित करण्याचा विचार तरी कुणी करावयाचा ? नवीन पिढीला त्या भक्तिपर वाङमयाचें सोयीरसुतक असण्याचें कारण नव्हतें आणि जुनी पिढी आपलें हें धन इतरांच्या हातीं देण्यास तयार नव्हती. परंतु अशाहि अवस्थेंत श्री. श्रीधर अवधूत देशपांडे यांनीं आपल्या गुरुपरंपरेचें हें वाङमय प्रकाशांत यावें यासाठीं, खरोखर मत

प्रकाशकाचें निवेदन

आतांपर्यंत अनेक व्यक्तींनी व संस्थांनीं श्रीदासोपंतांच्या 'पासोडी' च्या ाशनाचा प्रयत्न केला पण योग आला नाहीं. मराठीच्या या महावस्त्राच्या ाशनाची संधि मराठवाडा साहित्य परिषदेला लाभली याबद्दल धन्यता वाटते.

पासोडीच्या मूळ आणि नक्कल अशा दोन्ही प्रती थोरल्या देवघरांत होत्या. त्या ळवून देऊन प्रकाशनास संमति दिल्याबद्दल श्री. दिगंबरस्वामी महाराजांचे ाभार मानावे तितके थोडेच आहेत. या कामीं श्री. विनायकराव, व श्री. शंकरराव ासाळकर, श्री. रामभाऊ पांडे, श्री. किशनराव पिंगळीकर व श्री. दत्तोपंत देशपांडे ्यादींनीं बहुमोल साहाय्य केलें आहे. संस्था त्यांची सदैव ऋणी आहे.

जुन्या पासोडीच्या दुरुस्तीच्या व मायक्रो फिल्मिंगच्या कामीं नॅशनल आर्का–व्हजनें आम्हांस अत्यंत आत्मीयतेनें सहकार्य केलें. पासोडीच्या दोन्ही प्रतीवरून ुद्रण प्रत तयार करून तिचें संपादन करण्याचें जबाबदारीचें काम यशस्वी रीतीनें ी. न. शे. पोहनेरकरांनीं पार पाडलें, श्री. माधवराव गाडगीळ यांनीं पासोडीचा ूक्ष्म अभ्यास केला व माहितीपूर्ण लेख लिहून दिला, पासोडीवरील आकृति मुळा–प्रमाणें तयार करण्याचें अतिशय किचकट व परिश्रमाचें काम श्री. भगवान भालेराव ांनीं आस्थेवाईकपणें केलें व जयहिंद मुद्रणालयाचे उत्साही कार्यकर्ते श्री. जगन्नाथराव ादीपूरकर व श्री. अनंत भालेराव यांनीं छपाईचें काम अत्यंत चोखपणें केलें ाबद्दल संस्था सर्वांची कृतज्ञ आहे.

पासोडी–प्रकाशनाच्या कामीं व श्रीदासोपंतांच्या विषयीं माहिती मिळविण्याच्या ामीं ज्यांनीं ज्यांनीं साहाय्य केलें त्या सर्वांचे मी पुन्हां एकदां मनःपूर्वक आभार ानतों.

–प्रकाशक

दाखविली. संशोधकांच्या हांकेला त्यांनीं बराबर 'ओ' दिली. म्हणूनच आजचें तोकडें कां असेना, प्रकाशित वाङमय आपणाला वाचावयास सांपडतें. एरव्ही, दासोपंतांचें लिखाण आजतागाईत प्रकाशितच होतें ना ! व्यक्ति किंवा संस्था यांचे खाजगी प्रयत्न या कार्याला मर्यादित पडतात. हैदराबाद राज्याच्या गेल्या राजवटीचा विचार करतां या कामीं सरकारचें साह्य कितपत मिळालें असेल, हें काय सांगावयाला पाहिजे ?

अशाहि स्थितींत दासोपंतांचें जें त्रुटित साहित्य प्रकाशित स्वरूपांत आपणांपुढें आहे त्याची नोंद अशीः–

१. दासोपंतांच्या पदार्णवापैकीं एकूण १६०५ पदांचें प्रकाशन ' दासोपंतांचीं पदें ' या नांवानें श्री. काशीनाथ वामन लेले यांनीं केलें.

२. गीतार्णवाच्या १८ अध्यायांपैकीं १ ला, २ रा, १२ वा आणि १३ वा अध्या ३२७० ओंव्यांपर्यंत, ' महाराष्ट्र काव्यग्रंथ–मालेंत ' श्री. वि. ल. भावे यां प्रकाशित केले.

३. श्री. अजगांवकर, श्री. नाईक व श्री. अंबेवाडी यांनी बेळगांवाहून २० कवींच्य मराठी टीकांसहित श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेचें प्रकाशन करण्याचा प्रयत्न केला होता. दुर्दैवा ती योजना पहिल्याच अध्यायावर संपली. या पहिल्या अध्यायांत दासोपंतांच्य ' गीतार्णव ' आणि ' गीतार्थबोध चंद्रिका ' या दोन गीता–टीकांचे १ ले अध्या प्रकाशित करण्यांत आले.

४. श्री. शंकररावजी देव धुळें यांनीं दासोपंतांचा ' ग्रंथराज ' हा छोटेखानं ग्रंथ प्रकाशित केला.

५. दशोपनिषदावर दासोपंतांनीं जीं संस्कृत भाष्यें लिहिलीं त्यापैकीं ईश, के आणि कठ या तीन उपनिषदांचीं भाष्यें आनंदाश्रमाच्या ग्रंथ–मालेंतून प्रकाशित करण्यांत आलीं.

६. भारत इतिहास संशोधक मंडळानें दासोपंतांच्या देवघरचीं कांहीं कागदपत्रें आपल्या अहवालांत प्रसिध्द केलेलीं आहेत.

दासोपंतांच्या प्रकाशित वाङमयाचा हाच त्रोटक वृत्तांत आहे. उपलब्ध आणि प्रकाशित साहित्याची तुलना केली असतांना प्रकाशित साहित्य अल्प आहे हें खरें असलें तरी, महाराष्ट्रापुढें ठेवण्यांत आलेली ही दासोपंत साहित्याची ' वानगी ' बहुमोल अशी आहे. त्यावरून दासोपंतांची गाढ विद्वत्ता, अखंड व्यासंग आणि सूक्ष्म निरीक्षण यांचा आपणास पुरेपूर प्रत्यय येतो. त्यांचे रचनाप्रकार, भाषाप्रभुत्व आणि पल्लेदार प्रतिभा यांचेंहि दर्शन आपणांस होऊं शकते.

दा तांच्या साहित्याचा हा त्रोटक आढावा घेतल्यानंतर आतां त्यांच्या ग्रंथांचें या पा न दर्शन घेऊं या.
चालू आहे

गीतार्णवाच्या कांठीं

जुन्या कविमंडळींत दासोपंतांचा येणारा उल्लेख त्यांच्या गीतार्णव या सुप्रसिद्ध गीताटीकेसंबंधीं येतो. श्रीमद्भगवद्गीतेवर टीका आहेत पुष्कळच ! परंतु विस्ताराच्या दृष्टीनें गीतार्णवाची बरोबरी करणारी एकहि टीका तींत नाहीं. मराठी साहित्याचा विचार करतांना प्रदीर्घ अशी हीच पहिली आणि कदाचित् शेवटचीहि टीका म्हणावी लागेल. या टीकेपैकीं १ ला, २ रा, १२ वा आणि १३ वा अपूर्ण, असे अध्याय प्रकाशित झालेले आहेत. यांची ओंवीसंख्या अनुक्रमें ३१३३, ५६५५, ३९७ आणि ३२७० अशी आहे. गीतार्णवाच्या १५ व्या अध्यायाची ओंवीसंख्या ४८३१ असून गीतेचें सारसर्वस्व किंवा ज्ञानेश्वरांच्या शब्दांत ' एकाध्यायी गीता ' म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या १८ व्या अध्यायासाठीं एकूण १८००० च ओंव्या दासोपंतांनीं लिहिलेल्या आहेत. संपूर्ण गीतार्णवाचें परिशीलन किंवा लेखन करणारा बहाद्दर ४०० वर्षांच्या काळांत तरी कुणी निघाला नाहीं हें श्री. पागांरकरांचें म्हणणें मात्र अक्षरशः खरें आहे, असें म्हणावयाला कांहीं हरकत नाहीं.

आपल्या या प्रचंड टीकेला प्रारंभ करीत असतांनाच दासोपंत लिहितात, 'आतां मी येक करीन । सांडूनि युक्तायुक्तपण । आलें वचन बोलैन । आवाथिला ।।' आपलें हें ' आलें वचन ' ' प्राकृत आणि आरुष ' आहे याची त्यांना जाणीव आहे. म्हणूनच विद्वानांच्या संदर्भानें ते लिहितात, ' नव्हे विषयो तुम्हाकारणें ' विद्वत्तेच्या दृष्टीनें हा विषय विद्वानांना कदाचित् पटणार नाहीं परंतु ' गीतेचेनि येणें संबंधें । आईकावें ।। ' अशी त्यांनीं विद्वत्प्रार्थना केलेली आहे. गीतेची टीका आपण करितों तें आपल्या अधिकाराच्या आणि विद्वत्तेच्या अभिमानानें नव्हें. तसा अहंकार त्यांच्या ठिकाणीं दिसत नाहीं. ' न कळत गीता भावार्थु ' हें त्यांचें म्हणणें असलें, किंवा ' ग्रंथ रचिला अव्युत्पन्नें ' असा त्यांनीं जरी स्वतःचा उल्लेख केलेला असला, तरी 'आत्मान्वयें वचनें । ध्यावीं तुम्ही ।।' असें ते वाचकाला विनवितात. त्यांची टीका ही त्यांच्या स्वतंत्र प्रज्ञेच्या आधारावरच त्यांनीं रचलेली आहे. ' स्वमती चालिला अर्थु । ' हें त्यांचें या बाबतींत मुख्य सूत्र आहे. ग्रंथग्रंथांतरांचे अनेक आधार अनेक प्रसंगीं त्यांनी दिलेले आहेतच किंबहुना अशा आधारांन्वयेंच ते आपल्या मताची सिध्दि करीत असतात परंतु श्रीज्ञानेश्वरांच्याप्रमाणें कुणालाहि ' वाट पुसत ' जाण्याचें धोरण दासोपंतांचें नाहीं. आपल्या स्वतंत्र प्रज्ञेवरच त्यांची भिस्त असल्यानें कदाचित् ही टीका विद्वानांच्या आदरास पात्र होणारहि नाहीं, अशी जाणीव त्यांच्या मनांत आहे. ' समर्थें उपेक्षा केली । तो कार्थ भीड धरी बोली । आतां जोडलां करकमळी । नमस्कारू तया ।। ' आपणांस ऐकावयाचें किंवा वाचावयाचें नसेल तर वाचूं नका. माझा तसा आग्रह नाहीं. मी नमस्कार करितों तो स्वीकारा आणि बाजूला सरा असा ठांबेठोक आदेश त्यांनीं विद्वानांना दिलेला आहे. चांगलें किंवा वाईट या दोन्हींची जबाबदारी त्यांनीं स्वतांकडे ठेविली आहे. येथें त्यांचा दृढ आत्मविश्वास आपल्या प्रत्ययाला येतो.

तत्कालीन विद्वानांत संस्कृत भाषेला अतिशय महत्त्व होतें. मराठी ही सामान्य जनसमाजाची बोलभाषा. तिला शास्त्रीय विचार पेलतां येणें अत्यंत अशक्य आहे असें त्यांना वाटे. दासोपंतांना आपले विचार बहुजनसमाजापर्यंत पोंचवावयाचे होते म्हणून ते म्हणतात, ' यया संस्कृताचा अभिमानु । तेणेंचि नाशिला हा जनु ।' आपल्या अभिमानानेंच विद्वानांची विद्वत्ता एका ठराविक परिघांत कोंडली जाऊन तिला नवोन्मेष फुटणें बंद झालें. ही प्रवृत्ति अतिशय घातक आहे हेंहि त्यांना वाटत होते, म्हणूनच ते म्हणतात, ' पुढेंहि येणें करुनु । विनाशु असे ॥ ' आपल्या नाशाचा हा इशारा त्यांनीं स्पष्टपणें, अशा दुरभिमानी संस्कृतपंडितांना देऊन ठेवलेला आहे. ' प्राकृत म्हणौन दूषिती । तेचि यया ज्ञाना वंचिती । भाषाचि केवळ भजती । ते मूर्ख कीं ना ॥ हातीं देतां नवरत्नें । मऱ्हाटे बोले नं घणें । आतां हानी तया कारणें । ते दूरि नसे ॥ संस्कृतें बोलिलें सेवणें । तेंचि सांडावें प्राकृत वचनें । ऐसिया मूर्खा मुंडणें । किती आतां ॥ ' अशी मराठी भाषेची ठसठशीत वकिली त्यांनीं केली आहे. इतक्यावरहि पंडितराज तयार नसतील तर दासोपंत त्यांच्यासाठीं आपलें लेखन स्थगित करावयास तयार नाहींत. तुम्ही ऐकणार नसाल तर तुमची इच्छा. 'मीचि मातें श्रोता । मीचि मातें वक्ता । मननरूपें हे गीता । विचारितु असे ॥ ' माझ्या स्वतःच्या वाचन आणि मननाचा हा परिपाक माझ्या आत्मसंतोषासाठीं आहे असें त्यांनीं टीकाकारांना लगेंच बजावलेलें आहे. ' न पाहे श्रोतयाचें वदन । न करी भाष्याधारें विवरण । स्वस्वानुभवें हें मनन । म्हणौनि संपादि ॥ आइकैल तेणें आइकावें । मानैल तेणें घ्यावें । नावडे तेणें नेघावे । दोहीं श्रवणी ॥ स्वतःच्या स्वतंत्र अभ्यासाचें हें फळ आपल्यापुरतेंच असल्यानें इतरांच्या राजीनाराजीचें त्यांनीं किंचित्हि भय बाळगिलेलें नाहीं.

आपल्या विवरणासाठीं कुणाचाहि 'मागोवा' दासोपंतांनीं घेतलेला नसल्यानें त्यांच्या ठिकाणीं प्रचलित कुठच्याहि मताचा अभिनिवेश असलेला दिसत नाहीं. स्वानुभवाच्या भक्कम पायावर त्यांनीं आपल्या टीकामंदिराची उभारणी केलेली आहे. त्यांचा आशावादहि जबर आहे. इतरांना ही टीका महत्त्वाची न वाटली तरी स्वसंप्रदायिक जे योगी । यया मननाचे विभागी । टीका हे तयाचि जोगी । ते आइकावी ।। ' आपलें विवेचन हें आपलें गीताग्रंथाचें स्वतंत्र मनन आहे. यांत पूर्वसूरींचा आवर्जून अधिक्षेप नाहीं. किंवा अनुसरणहि नाहीं असें त्यांनीं स्पष्टपणें सुचविलेलें आहे.

गीतार्णव हा खरोखरीच अर्णव आहे. यांत अनेक रत्नें आहेत. विषयाची मांडणी करतांना यांत मूळ श्लोकाचा भावार्थ तर दिलेला आहेच. खेरीज, नाथांनीं ज्याप्रमाणें आपल्या रुक्मिणीस्वयंवरांत वेदांताच्या रूपकानें श्रीकृष्ण–रुक्मिणीबरोबर जीव–शिवाचेंहि लग्न लाविलेलें आहे, त्याप्रमाणेंच प्रस्तुत गीताटीकेंत दासोपंतांनीं कौरव आणि पांडव यांच्यांवर वेदांताचें रूपक बसवून वेदांत विषयाची सविस्तर मांडणी केलेली आहे. प्रत्येक श्लोकांतून हें वेदांती रूपक खेळविलेलें असल्याकारणानें विवे–

चनाचा अतिशय विस्तार झाला आहे. तरी देखील विषयप्रतिपादनांत दासोपंतांच्या अभिजात प्रज्ञेची चमक अनेक ठिकाणीं आपल्या अनुभवास येते.

दासोपंत केवळ ' बाबा वाक्यं प्रमाणम् ' म्हणून चालणारे टीकाकार नाहींत. ते बुद्धिप्रामाण्यवादी आहेत. 'स्वानुभवचि येथिचें प्रमाण। स्वानुभव हेंचि साधन अन्यथा शास्त्र श्रवण । तैसें हें नव्हे ।।' असें त्यांनीं आरंभींच सांगून टाकलें आहे. केवळ शब्दप्रमाणाला त्यांच्याजवळ थारा नाहीं. शंभर श्रुतींनीं अग्नि थंड आहे असें सांगितलें तरी ज्याप्रमाणें भगवान् श्रीशंकराचार्य मानावयाला तयार नाहींत त्याप्रमाणें अनुभवाच्या अभंग आधारावर दासोपंतहि इतर प्रमाणांना विशेष महत्त्व द्यावयाला तयार नाहींत. ' प्रत्यक्षा दृश्या कारणें । कायिसी तीं आप्तवचनें । अश्वतें अश्व आनें । रूपें न घडे ।। क्षुधा लागली कीं नाहीं । हें कवणा पुसणें कायी । गुडघा ते नव्हे डोई । प्रत्यक्ष जो ।। असोनि ऐसें वर्तमान । शब्देवीण न मानिती प्रमाण । नेघती पदार्थाचें अभिधान । प्राकृतें शब्दें ।। अशा प्रकारें आपल्या अनुभवावर त्यांची भिस्त अत्यधिक आहे. केवळ शब्दप्रमाणांनीं एखादी गोष्ट सिद्ध करतां आली आणि अनुभवांत ती विपरीत असली तर तिचें विपरीत दर्शन त्यांना मान्य नाहीं. आपल्या अनुभवाला जें पटेल तेंच ग्रहण करण्याचा दासोपंतांचा बाणा आहे. आपल्या अनुभूतीशीं प्रामाणिकता त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत सर्व ठिकाणीं राखलेली आहे.

ज तसें पाहतां दासोपंतांचें जीवन आत्मसंतुष्टच होतें. त्यांनीं आपला स्वतंत्र संप्र-यः सुरू केला हें जरी खरें असलें तरी, तो फार मर्यादित होता. त्याचा ' व्याप ' अनीं केलेला नाहीं. ते नेहमीं आपल्यांतच आपण रमलेले दिसतात. 'युवित संप्रदाय रंगें । स्वार्थें फल तेथ भजणें । ऐसें निजदासा न मने । परम शुद्धातें ।। ' एकदां ाप वाढला कीं त्या ठिकाणीं अनेक भानगडी येतात. आणि अशा भानगडींनीं त्त व्यग्र झालें कीं हातांतील सेवेंत खंड पडतो. आपली साहित्यसेवा बरी आणि आपण बरे. तिच्यांत अंतर न येतां जो कांहीं पसारा वाढविणें त्यांना शक्य झालें तेवढाच दासोपंतांनीं वाढविला. आवर्जून संप्रदायविस्तार असा त्यांनी केलेला नाहीं.

सभोंवती पसरलेल्या विषयांच्या पसाऱ्यांत बिचाऱ्या मनुष्याची स्थिति अतिशय केविलवाणी होते. प्रत्येक विषय त्याला आपणाकडे आकर्षित करीत असतो. ' सुंदर आणि तरुणी । अभर्तृका होये कामिनी । वरि आनु ही पोषकु कव्हणी । धनी न वर्ते ।। तीतें जो तो दृष्टी । अभिलाषू लागे किरीटी । तैसें जें जें चिन्हें वोखटीं । ते एकदांची मीनती ।। ' अशा अनाथ पण सुंदर आणि तरुण विधवेची आणि व्यवहारांत वावरणाऱ्या भाबडया जीवाची अवस्था एकसारखी असते. अशा स्थितींत इंद्रियांचा हट्टानें निग्रह करावा, तर तेंहि हितकारक ठरतेंच असें नव्हे. कारण मनावर भक्तिप्रेमाचे आणि ज्ञानाचे संस्कारहि त्याबरोबर अवश्य असतात. केवळ निग्रह केला तर त्याचा परिणाम म्हणजे ' तयाचे देह पडैल । योगाची सिद्धी न घडैल । तमचि वाढी करील ।

म्हणौनि विघ्न हे ।।' आपल्याच अनुभवी मतानें चालावयाचा हा प्रांत नाहीं. कुर्ण
जाणता मार्गदर्शक येथें लागतों, यालाच परमार्थात गुरु असें म्हटलें जातें. गुरु क
हें खरें. परंतु त्याची ओळख होणें व प्राप्ति होणें अतिशय कठीण आहे. समाजांत भोंदु गु
काय कमी आहे ? 'तंव तो पाहे आमंत्रण । कोठें मिळेल गोड अन्न । कवण क
पूजन । शोडषोपचारी ।। कवण हिरण्य समर्पिती । कवण सर्वस्व देती । कन्या एव
अर्पिती । काय पां हे ।। करिती पुनः पुन्हा नमस्कार । दिसती जन भक्तीपर । क
आहे घर । ययाचें पां ।।' अशी विवंचना ज्यांच्या अंतरंगांत एकसारखी चालू अ
अशा प्रकारे अडक्याचे तीन गुरु जीवाचा उद्धार करूं शकत नाहींत. बरे, गुरु अ
कारी भेटला आणि शिष्याची भूमिका तयार नसली तरी उतरावयाचा परिपाक
उतरेल ? मनचि नाहीं ठांईं । गुरुनें सांगावें तेथ कायी । परमार्थु तो नव्हे भंड
चंचळाची ।। याचसाठीं सामान्य माणसानें आपापलीं नियतकर्तव्यें करावीं, ईश
निष्ठा वाढवावी आणि आपल्या जीवनांत सौभाग्याची प्रभात केव्हांतरी उगवेल
दृढ आशा मनाशीं बाळगून व्यवहार करावा हेंच हितकर आहे. आपापलें कर्तव्याच
करीत असतांनाहि स्वतःच्या जीवननिष्ठेचा दृढतर विश्वास हवा आहेच. आप
स्वधर्म, मग तो यशस्वी होवो वा न होवो निःसंशय श्रेष्ठ आहे, ही मनोमन भाव
आपली पातळी उंचाविते. ' स्वधर्मी केवळ आसक्तु । सिद्धि असिद्धि सम जाणतु ।
योगी कर्मी भक्तु । कैसा तो अवधारी ।। करितां ईश्वर आराधन । वरि पडो एक
विघ्न । परी भक्तीपासाव मन । न चळे जयाचे ।। देहांतक होतु कष्ट । क्षणक्ष
उपजो अरिष्ट ।। सिद्धी पावता अभीष्ट । वरी विफळ जाये ।। परंतु जयाचें वेधले
वेचूचि पाहे तेथें प्राण । निर्मलही परी मन । न सोडी जयाचे ।।' अशा प्र
एकनिष्ठपणें परमेश्वरी कर्तव्याची आराधना करणारास हमखास सिद्धी मिळेल
काय सांगावयास पाहिजे ?

राजा आणि प्रजा यांच्याविषयीं दासोपंतांचे विचार अगदीं आधुनिक पद्धतीचे
आहेत. राजा हा तरी एक माणूसच नां ! मग त्याचें विशेष वैशिष्टच असें काय आहे ?
' अपार मीनती जीव । ते आपुलेनि प्राचीनें सर्व । त्या माजीं राजा स्वमेव । माणूस
येक ।। अवघिया सारिखेचि अन्नपान । निद्रा जाग्रती जिणें मरण । राज्य भोगिती
बहुतजण । आपुलालेन प्राचीनें ।। अश्व भागु अश्वीं नेणें । गजभागु गजा देणें
नरभागु नराकारणें । वाटवांचि तो ।। चोर भागु तो चोराचा । मृत्तिकेतें भागु कैंचा
देवभागु देवाचा । तयांमाजि ।। मुखक मक्षिका मत्कुण । विभागु नेंती सकळ जाण
राजा आदि समान । भोग सारिखे ।। द्रव्यादि पदार्थ देखणें । सारिखेचि सर्वांकारणें
स्पर्शे अनुभऊ घेणें । सारिखाचि तो ।। नाद आइकती अपूर्व । तेही सारिखेचि सर्व
स्त्रीसुखाचे अनुभव । समान तेही ।। अनिवार साही विकार । अंतीं नाशे शरीर । व्या
आधि निरंतर । सारिखींचि भोगणें ।। राजा तो कासेंन आगळा । विचारी
गोपाळा ।। '

सर्वांप्रमाणेंच त्याला सहा विकारांचे अनुभव येतात. तोहि आपल्या व्यक्तिपुरतांच अभिभोगाचा स्वामी आहे मग त्याची विशेषता ती काय आहे ?

दासोपंत एकनिष्ठ भक्तीचे फार मोठे पुरस्कर्ते आहेत. त्यांच्या मतें एकनिष्ठता अतिशय महत्त्वाचें जीवनमूल्य आहे. सरड्याप्रमाणें दिवसांतून दहा वेळां आपलीं ध्येयें आणि मतें बदलणें त्यांना मान्य नाहीं. आधींच पूर्ण विचाराअंतीं आपलें साध्य ठरवावें आणि दृढनिष्ठेनें मग त्याच्या मार्गावर पाऊल ठेवावें. मग तेथें कसलीहि वळवळत किंवा तडजोड असूं शकत नाहीं. ' पतिव्रते ऐसे आचार । आणि वेळाचे पांच भ्रतार । याहुन मिळाले अपार । तरि ना न म्हणे ।। वेश्येची जैसी भर्तृसेवा । एकनिष्ठ ना पांडवा । ते काजा न ये आघवा । व्यर्थ भक्तियोगु ।। ' अव्यभिचारी निष्ठेचें महत्त्व याचसाठीं परमार्थ मार्गांत फार मोठें वर्णन करण्यांत आलेलें आहे.

सहवास आणि संगति यांचा परिणामहि जीवनावर फार मोठे संस्कार करीत असतो. माणसाचें मन असतेंच मुळीं संस्कारक्षम. अर्थात् या मनावर भोंवतालची परिस्थिति, संगति यांचा फार मोठा परिणाम होतो. यांचे ठसे अतिशय खोल असे उमटतात. ' येकाचि गुणाचे बळ । शरीरी नाहीं प्रबळ । रजतमी आळुमाळ । सत्वही दिसे ।। करितां वैराग्यश्रवण । आधीं भेदें जयाचें मन । मग क्षणा येका मागुतेन । संगती पालटे ।। तैं ते भाव सूटती । संगा अनुसार उपजती । अंतःकरण मृदु आथी । जाण तयाचें ।। आइकोनी दुःख परावें । हृदयीं जया न साहवें । आपुलें सर्वस्व द्यावें । यैसे मानी ।। भक्ति आइकोनी प्रेमवंतु । वैराग्य आइकोनी त्यागवंतु । कर्म आइकोनी आसक्तु । तेथें होय ।। आइकतां विवेकु कळे । हृदयींचें अज्ञान मावळे । आवडी मन रंगले । तयेचि अर्थी ।। आली क्रोधाची वृत्ति । शरीरीं धरी वीरपती । परंतु विवेक युक्ती । दुजियाची आइके ।। श्रवणेंचि सांडी आला गुणु । विवेकु करी प्रधानु । तेणें धरिलाही अभिमानु । बळावेना ।। संगास्तव अर्जुना । उपजे विषयांची वासना । ते संगेंचि तेणें पुन्हां । सांडूं शके ।। यापरी येकुही गुणु । नाहीं जया प्रधानु । केला तैसा मनु । जयाचा होये ।। जयावरी प्रेत्न चालती । आइके दुजियाची भक्ति । आणि उक्ति उपजे युक्ति । उपजविलीया ।। तो मनुष्य जाण वीरा । मृदुत्वें गा धनुर्धरा । आणिला ये द्वारा । मोक्षाचिया ।।

अनेक शास्त्रांचा अभ्यास केला. खूपखूप अध्ययन केलें, विद्वत्ता प्राप्त करून घेतली. आणि तो ज्ञानयोग आचरणांत न बाणला तर त्याची किंमत काय ? ज्ञान मिळवावें तें अंतःकरणांत रुजून त्याचा परिपाक जीवनांत उतरावा म्हणून. शाब्दिक ज्ञानप्राप्तीनें वाणी संस्कारित होईल, बुद्धि तीक्ष्ण होईल परंतु व्यवहारांत जर तें ज्ञान आचरणांत न आलें तर, दासोपंतांच्या मतानें त्याचें विशेष असें महत्त्व नाहीं. ' लावण्य आणि तरुणपणें । सौंदर्याचेनि अतिमानें । आणि ऊर्वसीतें उणें । येसी शुभगा ।। परंतु येकेचि घ्राणनवीण । व्यर्थ श्रमासीचि कारण । लक्षण तेंही अवलक्षण ।

यैसे होये ।। युद्धसामग्री अपार । आणि शाब्दिक नाना बडिवार । आणि रण देखोनी शरीर । कांपे जैं ।। सुख आणि शृंगारु । चंदन पुरुषा अलंकारु । तथापि नवज्वरें तो समग्र । वायांचि गेला ।। घ्राणेंवीण सुपाणी । मोती ले जैं सोवासिणी । तें तें व्यर्थ जनी । हांसें होय ।। अलंकार वस्त्रें भूषणें । प्राणेंनवीण जैसें लेणें । तैसीं आत्मज्ञानें ज्ञानें । सकळें व्यर्थें ।। सकळ भक्तीची वोडव । दंभें वाया गेली सर्व । प्रेमेंवीण हावभाव । ते काये करावे ।। केवळ कर्पुराची राशी । परिमळेंवीण माती जैशी । तैसें ज्ञान व्यर्थ जैं आपणासी । स्वरूप न कळे ।। आत्मसाक्षात्कारू प्रतीती । गहनु संदेहो ये अर्थी । मग यॆरी ब्रह्मज्ञान व्युत्पत्ती । ते काय करावी ।। षड्रस अन्न पचिले । स्निग्ध-पात्रीं वोगरिले । तें विष्टारसें विटाळिले । वायाचि जाये ।। तैसे त्या पुरुषाचें ज्ञान । तया होये पवित्रपण । येसा उपावो नाही जाण । असेव्य ते ।।

बोलून चालून गीतार्णव आहे हा. अनंत रत्नें यांत आहेत. दृढ निष्ठेनें यांत बुड्या घेणारा पाणबुड्या मात्र हवा आहे. मधूनच एखादी प्रासंगिक घटना, कधीं एखादी गोष्ट, आपल्या मोंवतालची परिस्थिति, समाजाच्या दुरवस्थेचें एखादें चित्रण, राजकीय वातावरणाची एखादी बाब, अनेक विषय यांत आहेत. सर्व ठिकाणीं वर्णनांना आत्मानुभवाची धार आलेली आहे. पाहिलें, अनुभविलें आणि लिहिलें हा दासोपंतांचा बाणा असल्याकारणानें, अशीं हीं तोकडीं प्रासंगिक वर्णनें देखील मनाची पकड घेतात. जाणवत असेल तर ती एकच गोष्ट ! आणि ती म्हणजे विवेचनाचा अमर्याद विस्तार. तेथें संयम नाहीं. लेखणीला बंधन नाहीं. मानवी जीवनाची धडपड आणि तिची विफलता याच्या वर्णनासाठीं दिलेली एक काल्पनिक साधी कथा ४० ओंव्या घेऊन बसते. अशा प्रकारचीं वर्णनें क्वचित् कंटाळवाणीहि वाटतात परंतु त्यांत सहजतेचा ओघ असल्यानें मनुष्य वाचतांना आपोआप सरळपणें वहात जातो. हेंच यांच्या रचनेचें वैशिष्ट्य आहे. गीतार्णवाचें संपूर्ण प्रकाशन झाल्यानें कितीतरी नवीन विषय आपल्यापुढें येतील आणि मराठी साहित्यांत फार मोठी भर पडेल यांत कांहीं शंका नाहीं.

गीतार्थबोधचंद्रिकेच्या चांदण्यांत

गीतार्णवासारखी सव्वा लाख ओंव्यांची प्रदीर्घ टीका गीतेवर लिहिल्यानंतर पुन्हां प्रस्तुतची 'चंद्रिका' टीका दासोपंतांनीं कां लिहिली असा एक सहज प्रश्न कुणाच्याहि मनांत उभा राहील. प्रस्तुत टीकेच्या प्रस्तावनेंतच या प्रश्नाचें उत्तर त्यांनीं देऊन ठेविलेलें आहे. 'मागां गीतार्णव रचिलें । तें समुद्रचि होऊन ठेले । न वचे कवणा उल्लंघिले । शद्बार्णव ।। तो परमार्थु ज्ञानयोगें । उमगितां सहसा न उमगे । आणि लोकापेक्षा तेणें आंगें । देखोनि प्रवर्तली ।। गीतार्थबोधचंद्रिका । आरंभिली हे लघुटीका । संतोषी करूं लोकां । श्रोतयातें ।।' शद्बार्णवाचे सराईत पोहणार नेहमींच दुर्मिळ असावयाचे. सामान्य समाजाला एवढी झेप घेणें कठीण आहे म्हणून त्यांच्यासाठीं ही

लघुटीका रचण्यांत आलेली आहे. प्रस्तुत टीकेचा समारोप करीत असतांनाहि पुन्हां हा प्रश्न त्यांनीं उपस्थित केला आहे. ' मागां गीतार्णव सांगीतलें । तेथ काय होतें उरलें। जे पुडती आयास केले । म्हणती साधु ॥' या प्रश्नाचा उत्तरादाखल समारोपहि त्यांनींच त्यापुढें केलेला आहे. लोकापेक्षा हें तर पहिलें कारण आहेच. परंतु बोलून चालून समुद्रासारखी ती रचना ! प्रत्येक पद पदार्थाचा भाव आपल्या विवेचनांत आलाच पाहिजे ही इच्छा आणि अपेक्षा असली तरी तसा तो आलाच असेल ही खात्री कोण देणार ? ' तरि पदाचा घेतां अर्थु । गमिता तेथील परमार्थु । तोचि मतीतें नि:प्रांतु। सागरू जाला ॥' गीतेंतील पदांतून असलेला परमार्थ भाव दाखवीत असतांनांच दासोपंत इतके रंगले कीं त्यांना कसलेंहि भान राहिलें नाहीं. ' आनंदे करितां तेथ क्रीडन । आले असेल कैसें वचन । काय म्हणैल वैय्याकरण । यैसी शंका ॥ ' गीतार्णवांत संयमाला थारा नाहीं. धो धो आवाज करीत निघालेला वेदांत वैतरिणीचा तो प्रचंड पूर ! ' आलें वचन बोलैन ' अशा सैलपणानें निर्माण झालेलें तें विवेचन. अशा स्थितींत पदार्थाचें विवेचन केलें असलें तरी गीता–ग्रंथांतील प्रत्येक पद पदांतराचा झाडा आणि विवेचन त्यांत आलें असेलच याची दासोपंतांना स्वत:लाहि खात्री नाहीं. आणि म्हणूनच ही राहिलेली उणीव भरून काढण्यासाठीं ही लघुटीका त्यांनीं रचलेली आहे. ' यालागिं पदार्थु नेटका । यैसी ते हे लघुटीका । गीतार्थ बोधचंद्रिका । नामें रचिली ॥' अनिर्बंध परमार्थ आणि वेदांत याची माहिती गीतार्णवांत वाचावी परंतु ' गीतार्थ मात्रूचि पहाणें । तरी यिये टीकेतें सेवणें । शक्ति अनुसार बोलणें । बोलिलों येथ ॥' अर्थात याही टीकेत वाचकांची संपूर्ण जिज्ञासा तृप्त होईलच असा अहंकार दासोपंतांना नाहीं. म्हणूनच त्यांनीं सांगून टाकलें आहे कीं ' यथामति हें प्रकल्पना । उत्तम टीका मानावी ना । नातरी सर्वज्ञत्वें गुणा । हेचि आणावी ॥' गीतार्णवांतील वेदांताच्या अनिर्बंध लहरींनीं निर्बुजलेला जिज्ञासु या टीकेंत गीतेचा भावार्थ यथार्थ रूपांत पाहून संतुष्ट होईल अशी दासोपंतांची रास्त आशा आहे.

गीतार्णवांत जितका संयमाचा अभाव तितकीच त्याची काळजी या टीकेंत घेण्यांत आली आहे. नाहींतरी दासोपंतांची लेखणी बहुप्रसव अशी आहे. जिला ते लघुटीका म्हणतात ती गीतार्णवाच्या मानानें लघु असली तरी तिचीहि ओंवीसंख्या सुमारें ८८८९ इतकी म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या बरोबरीनें येते. याहि टीकेसाठीं त्यांनीं ' परोपकाराचे सागर । साधु सर्वदा उदार । ते माझे वाकुडे उत्तर । संपादीतीलचि ॥' उदार वाच–कांच्या संपादणीची मागणी केलेली आहे.

प्रसंगोपात अनेक विषयांचें आणि परिस्थितीचें वर्णन हें दासोपंतांसारख्या लेखकाला अपरिहार्य होऊन बसतें. प्रस्तुतची लघुटीकाहि याला अपवाद कशी असूं शकेल ? ही पहा तत्कालीन आपल्या समाजाची परिस्थिति. 'करावी सेवा व्याघ्राची । येसीया उग्र म्लेंछाची । मग तो मानी तें मानु तोचि । येर तें काय ॥ इतुकी वयसा

गेली । परि दर्भ पवित्रें नाहीं घातलीं । बहुसालें सिरें घेतलीं । चोरां पुंडांचीं ॥ तेणें मानु राजद्वारी । मरती आपुलेनि हातें वैरीं । येरू परमार्थ अमकियावरी (?) । ठेवा परुता ॥' ही तत्कालीन समाजाची मनोवृत्ति आजच्या आपल्या समाजपुरुषालाहि किती चपखलपणें लागू पडते हें सांगावयाला कशाला हवें ? परिस्थितीचा पालट झाल्यानें मनाचीं स्थित्यंतरें चुटकीसरशीं होत नसतात. हेंच खरें.

दासोपंतांच्या काळीं मराठींत ज्या रचना होत त्यांची ओझरती कल्पना 'अकीर्तिकरं' या पदाच्या व्याख्यानावरून आपणांस येते. 'तुझी अकीर्ति बोलती । मग तयावरी प्रबंध रचिती । कां थोर थोर सांगती । सानया पुढें ॥ तेही वृद्ध जाले । तेही आणीक अनुग्रहीले । तुझिये अकीर्ति केले । भाट नागरिक ॥ वार्ता, पदें उखाणें । प्रबंध प्रसंग जाणे ॥' अशा प्रकारांचा उल्लेख यांत आलेला आहे. 'ग्राम्य गायन विनोदु' असा लोकवाङमयाचा उल्लेखहि गीतार्णवांत आपणांस पहावयाला सापडतो.

प्रसंगांचीं चित्रणेंहि बहारीचीं केलेलीं आपणांस पहावयास मिळतात. भारतीय वीरांचा हा रणवेश तर पहाः—

'सैन्यातें भारू समर्थ । आवेशें वीर समस्त । नृत्य करिती उपस्थित । देखोनि युद्ध ॥ जंव जंव नेटु पडे । तंव तंव वीरश्रीतें चढें । गर्जती वीर धनुर्वाडे । अपाडेसी ॥ एक ते दाविती आवांका । घेती पर्वतेसी थडका । थरथरा कांपे भूमिका । ऐसें तें न मने ॥ एका पायीं ब्रीदावळी । एक ते देती आरोळी । उडाण करिती अंतराळी उगेचि येक ॥ उलथू पाहती मेदिनी । सूर्यातें दाटिती नयनी । स्वतेजें तपती रणी । आपणचि जे ॥ एकते राय मुकुटांचे । कुंचें मयूरपत्री एकाचे । एक न सुधे शंकेचे । मान न धरिती ॥ एकाचे मोकळे कबर । एक नृत्य करिती वीर । उन्मत्त जाले समग्र । पीसाळले ॥ वारु हींस करिती । तो नादु न साहे येराप्रती । अपूर्व काय द्विजमूर्ति । प्रवर्तले हे ॥ सजळ मेघ चालिलें । की प्रळयाचें मान पावलें । संहार कर्तेन प्रेरिले । पुरुष पाहे ॥ एकांची शस्त्रें झळकती । एक धारनी रमती । रविबिंब तया दीप्ती । झाकोळले हे ॥ आवेशें करिती पाउल । बोलती प्रतापाचे बोल । पुढे पुढें केवळ । पासीं पांवले ॥'

दासोपंत कर्मसंन्यास मान्य करीत नाहींत. त्यांच्या मतें कर्म करीत रहाणें हेंच साधकाला काय आणि सिध्दाला काय दोघांनाहि आवश्यक आहे. सामान्य माणूस हा अधर्मी बनला तर तो भार आहेच. 'कर्महीन जो नरु । त्याचा पृथ्वी मानी भारु । ह्या कारणें पामरू । व्यर्थचि जिये ॥ यया कारणें तूं कर्म करी । नियत विहित बरवया परी । कर्माची न पवे थोरी । अकर्म तें ॥' कर्में सोडून पृथ्वीला भारभूत होऊन जगणें हें मनुष्यप्राण्याला केंव्हाहि शोभा देणार नाहीं. सामान्य माणसानें जशीं कर्में करणें आवश्यक आहे तशींच तीं ज्ञान्यालाहि आवश्यक आहेत असें दासोपंतांनीं

स्पष्टपणें सांगितलेंलें आहे. ' यदि ह्यहं न वर्तेयं ' या श्लोकावरील टीकेंत ते म्हणतात, ' वर्णाश्रम भंगले । मनुष्य देह भंगले । संसार समुद्रीं बुडाले । चालते तारू ॥ साधन मार्गु मोडला । तैं स्वर्गुही ओस पडिला । हाही लोकु बुडाला । नरदेहें वीण ॥ म्हणौनि कर्मं न करितां । हा लोकु होईन उच्छेदिता ॥ ' या ठिकाणीं त्यांनीं ज्ञानी माणसाच्या कर्माची ही जबाबदारी केवळ अवतार पुरुष श्रीकृष्णापुरतीच मर्यादित न ठेवितां सर्वंच मुक्त महंतांना ती शिस्त सांगितली आहे. ' म्हणौनि मी कर्म करी । आणि ते घाली मुक्तावरी । अर्जुना माझी पावतीं थोरी । तरी हें करावें ॥ ' ज्ञानी आणि मुक्त मनुष्यानें कर्मे करावीं असें दासोपंतांचें आवर्जून सांगणें आहे. सामान्य माणूस हा ' महाजनो येन गतः स पंथः ' अशा न्यायानें आपल्या भोंवतालीं पाहून वागत असतो. आपलें कुठें चुकत असेल तर तसें सुधारून घेतो. त्याला जर तुम्ही म्हणूं लागला कीं ' कर्मयोगु हा अनुत्कृष्टु ' आणि ' ज्ञानयोगु तो उत्कृष्टु ' तर त्याचा लाभ होण्या–ऐवजीं तो सपशेल खड्ड्यांत नाहीं कां जाणार ? त्याचें चालूं असलेलें साधन सुटेल आणि अधिकाराच्या अभावी ज्ञानसाधना त्याला पेलतां येणार नाहीं. एवंच ' इदं च नास्ति परं न लभ्यते ' अशी त्याची त्रिशंकूची अवस्था होईल म्हणूनच त्यांनीं पुन्हांहि बजाविलें आहे कीं, ' आचरण करूनी दाऊनी । कर्मची प्रेरावे तया लागूनी । हेचि करा ययाचि पासूनी । मुक्ति आहे ॥ ' कर्माचा असा आग्रह धरला तर निष्कर्मत्व कसें प्राप्त होईल ? कारण ज्ञानमार्गांत निष्कर्मत्व प्राप्ती ही अवश्यक बाब आहे. त्याचाहि खुलासा दासोपंतांनीं केलेला आहे. ' कर्मापासाव सुटणें । म्हणिजे केला कर्मी न लिंपणें । न करणया ऐसें करणें । तें करणें नव्हे ॥ ' कर्मत्याग म्हणजे अकर्मत्व नव्हे. ' कोरडें वाहे मृगजळ । तैसे अकर्मेचि कर्म होत आहे । ऐसे मन लाहे । तो भाग्याचा गा ॥ तैसे विषय भोगावे । तेथिचे रागद्वेष न धरावे । ज्ञानी जो तेणें करावे । इतुलेचि हे ॥ वांचूनि क्रियाचि सांडावी । हे निष्ठा नव्हे बरवी । आपुली नियत ते करावी । यथा काळी ॥ ' येथपर्यंत श्रीकृष्णाच्या मताचा मतितार्थ सांगून शेवटीं म्हणतात, ' आमुचें हेंचि सांगणें । जें आपुला स्वधर्मु न सांडणें । तैसेनसीं योगु करणें ब्रम्हज्ञानाचा ॥

विषयविवेचनाच्या ओघांत दासोपंत तल्लीन झालेले आपणांस दिसतात. कृष्णार्जुनाचा हा पावन संवाद जणुं आपण प्रत्यक्ष ऐकत आहों अशा एकात्मतेनें तें यांत रमतात आणि मग ' दक्षिण करें थापटितु । अर्जुना अर्जुना म्हणतु । सावधान सावधान म्हणतु । ऐसें म्हणे ॥ ' अशा प्रकारच्या स्वाभाविक वर्णनाच्या हृद्य छटा त्यांच्या लेखणीवाटे आपोआप ओघळतांना दिसूं लागतात.

गीतार्थाच्या विवेचनांत श्लोकांतील पद पदांतरांचा विचार तर त्यांनीं केलेला आहेच परंतु विशदीकरण करतांना मूळांत नसलेल्याहि गोष्टी ते स्पष्टीकरणासाठी सांगतात. दहाव्या अध्यायांत विभूति वर्णन संपलें असतांना आणि गीतेंत आलेल्या सर्व विभूती सांगून झाल्या असतांनाहि आणखी स्पष्टीकरण करावें म्हणून त्यांनीं पुढील विभूति

सांगितल्या आहेत, ' वर्णामाजि श्वेतवर्णु । याती माजी ब्राह्मणु । पंडितामाजी सर्वज्ञु । ब्रह्मनिष्ठु मी ।। पाषाणामाजीं रत्न । धातूमाजीं कांचन । वस्त्रामाजीं तें जाण । देवांग तें मी ।। तृणामाजी दर्भु वीरा । धारामाजी मेघधारा । ऐसिया विभूति अपारा । जाण प्रकारें येणें ।।

गीतार्णवांतील वेदांत लहरींचें प्रचंड तांडव येथें नाहीं. चंद्रिकेचा शीतल प्रकाशच येथें जाणवतों.

चंद्रिका टीका अजूनहि एका वैशिष्ट्यानें आगळी अशी आहे. गीतेचा श्लोक प्रारंभीं देऊन त्याखालीं सरळ ओंव्यांना प्रारंभ केलेला नाहीं. तर आधीं त्या श्लोकावर संस्कृतमध्यें भाष्य दिलें आहे. अर्थात् तें भाष्यहि दासोपंतांचें स्वतःचेंच आहे. प्रतिपदीं झाडा घेण्यासाठीं प्रत्येक पदाची फोड करण्यास त्यांना संस्कृत टीका सोयीची वाटली. या टीकेची मर्यादाहि विवेचनाप्रमाणें कमीअधिक ठेविलेली आहे. आणि या संस्कृत टीकेच्यानंतर मराठींतून ओंवीबद्ध विवेचन केलेलें आहे. संस्कृतचे अभिमानी आणि मराठीचे प्रेमी या उभयतनांहि एकाच वेळीं आणि एकाच ताटांत दासोपंतांनीं या वाङमयीन चंद्रिकाभोजनाची संधि आपल्या प्रस्तुत टीकेंत आणून दिलेली आहे.

दासोपंतांचे रचनाप्रकार

गीतार्णवाच्या कांठावर, गीतार्थबोधचंद्रिकेच्या शीतल प्रकाशांत आपण कांहीं काळ काढला. दासोपंतांच्या संपूर्ण ग्रंथाची अशाप्रकारें ओळख करून घेतां आली असती तर तें बरें झालें असतें. परंतु विस्तारभयास्तव आज तो विचार हातीं घेतां येत नाहीं. मात्र दासोपंतांनीं आपल्या प्रचंड साहित्यांत किती प्रकारांनीं साहित्य–शारदेला आळविलें आहे, हेंहि पहाणें तितकेंच महत्त्वाचें आहे. त्यांच्या साहित्याचें ओझरतें दर्शन हा आमचा उद्देश असल्यानें माहिती देतांना संयमानेंच लिहावें लागणार आहे. म्हणून त्यांच्या इतर ग्रंथांच्या ऐवजीं रचनाप्रकारांचें थोडक्यांत दर्शन घेऊं या.

ओंवीवृत्त दासोपंतांनीं सर्रास वापरलेलें आहे. मराठीच्या वैशिष्ट्याची ही ओंवी तिच्या बाळपणींच तिला पाळण्यांत ऐकावयाला मिळालेली असल्यानें आणि तिच्या रचनेंत लवचिकपणा अधिक असल्यानें बहुतेक संतांनीं तिचाच उपयोग केलेला आहे. दासोपंतांची ओंवी बहुतेक श्रीज्ञानेश्वरांच्या धर्तीवर असलेली दिसते. नाथांची चार चरणी ओंवी क्वचित् मधूनच डोकावतांना दिसली तरी सामान्यतः ते साडेतीन चरणी ओंवीचेंच लेखन करतांना दिसतात.

ओंवीखेरीज दासोपंतांची पदपदांतरांसारखी जातिवृत्तांतील रचनाहि अशीच भरपूर आहे. सव्वा लाख पदार्णव अशी त्यांची प्रसिद्धि आहे. अर्थात् सर्वच पदें आज उपलब्ध नसलीं तरी २० ते ३० हजारांपर्यंत ही रचना आजहि आपणास मोजतां येते.

मराठी साहित्यांत आपण जेव्हां लोकवाङमयाचा मागोवा घेतों तेव्हां त्यांत भारुडें आणि तत्सम रचना आपणांस दिसते. श्रीएकनाथांनीं वैशिष्टचपूर्ण भारुडें रचिलीं आणि गवळिणी गायिल्या हें आपणांस ठाऊक आहे. त्यांचेच समकालीन श्रीदासोपंतहि या प्रकारांत मागें नाहींत. जुन्या काळीं देवदेवतांच्या उत्सवांत ललितें करण्यांत येत. त्या वेळीं अनेक सोंगें घेत असतांना त्यांच्यासाठीं या रचना प्रामुख्यानें करण्यांत येत असत. दासोपंतांनीं आपल्या वाङमयांत याही दृष्टीनें रचना करून संप्रदायाला शोभा आणली आहे. पदार्णवांतील अनेक पद्यें आपणांस नाथांच्या गवळणींची आठवण करून देतांना दिसतात. नाथांनीं जितक्या प्रकारें ही रचना केली आहे तितक्याच प्रकारानें दासोपंतांनींहि हें दालन समृद्ध केलेलें आहे. हा पहा दासोपंतांचा गोंधळी:—

मुखींनाम हातीं टाळी । दास नाचती गोधळी रे ।।
तुम्ही श्रीदत्त म्हणारे । सर्व सांडूनी कल्पना रे ।।
दिगंबराचा गोंधळु । ब्रह्मानंदाचा सुकाळु रे ।।
यमावरूनी करूनी वाट । दास चालतसे धीट ।।
जा रे पैं सांगी यमराजा । दास पीटीताती भुजा ।।
दिगंबराचा किंकरू । योग संग्राम झुंजारू ।।

दासोपंतांच्या बेदरकार बाण्याला साजेसाच असा हा त्यांचा गोंधळी आहे. योगसंग्रामाचा झुंजार असा हा गोंधळी यमराजाला भुजा पिटून हाकारतो आणि त्यांच्या छातीवर पाय देऊन पुढें जाण्याची धडाडी बाळगतो. हा पहा एक डाक्या ठसक्यांत डांक घालीत आहे:—

प्रथम डाक नादविता नमन केलें गणनाथा ।।
स्वामी सद्‌गुरु समर्था गुणातीता केवला
नमन सारजें अक्षतें गुरुकृपें श्रीशंकरें
राहाणीं गाई आदरे प्रेमभारे डोलतु
नमस्कारू भूतनाथा अत्रिवरदा अवधूता
तूं बा सकलजगकर्ता विश्वपिता म्हणौनी
भैरव भूतांचा गोसावी गुरु हस्तु नमिला जीवी
वंदुनी मस्तकी अनुभवीं पावलों ।।

याच थाटांत हा पहा त्यांचा बाळसंतोष आपणापुढें येतो. याचें अस्सल मराठी-ग कुणाला सांगावयाला कशाला पाहिजे ?

आम्हा सर्व सर्व देसी । तापसंसार नीवसी ।।
आलों श्रीदत्त सभेसी । बाबा बाळसंतोष ।।

आम्ही धर्माचं लेकरूं । बाबा बाळसंतोष ।।
आम्ही पुण्याचं लेकरूं । बाबा बाळसंतोष ।।
उपदेशाचा कानवला । न फाडिता रसा आगळा ।।
येती तात्काळ डोल । बाबा बाळसंतोष ।।
न खंडविता खंडिली । जीव शिवेवीण साविली ।।
देगा भक्ती काचोळी । बाबा बाळसंतोष ।।
जीर्ण स्वरूपाचा शेला । देगा राजाधिराजा वहिला
मागे तो बाळ दुर्बळ । बाबा बाळ संतोष ।।
दिगंबराचा सेवकु । सभेसी आला याचकु ।।
जाहला दिगंबर रूपकु । बाबा बाळसंतोष ।।

अशीं कितीं सोंगें वर्णन करावीं. एकेकाचे एकेक पद द्यावें म्हटलें तरी स्वतंत्र पुस्तक लिहावें लागेल. वानगीदाखल म्हणून ही दोन तीन सोंगें आपण पाहिलीं तेवढीं पुरेत. कारण बोलून चालून पदार्णवाचें संशोधन आहे ते. प्रत्येक बुडीस मोत्यांची ओंजळ हाताशीं येणार. किती दाण्यांची पहाणी करावी. प्रत्येकाचा घाट आणि डौल मनमोहक आहे.

दासोपंतांचें नारायणपेठ तेलंगणांत आणि त्यांचा राजकीय व्यवहार बेदरशीं म्हणजे कानडीचा सीमाप्रांत. साहजिकच त्यांना कानडी आणि तेलंगी या दोन्ही भाषांचें ज्ञान आपोआपच मिळालेलें होतें. स्वतः मराठीचे खंदे सेवक आणि याहि भाषांचें ज्ञान असल्याकारणानें त्यांनीं कानडी व तेलगू भाषेंतहि मराठी लोकवाङ्मयाचे नाद घुमविले आहेत. एकदां एका विषयांत मनुष्य रंगला कीं त्याची वाणी सर्व मुखानें आपले आंतरिक बोल बोलावयाला लागते. हा पहा एक कानडी भाटि श्रीदत्तात्रयाचा जोगवा मागत आहे:—

जोगवा बेंडूत श्रीदत्ता । वस्ती माडीदी मूळपर्वत्ता ।।
नवरात्री उत्साऊ वोबंत्तु दीना । अनुसुया उदर दल्ली सप्त उदीना ।।
अन्नत्याग माडिदरू निर्जरू निधाना । महिमा दोऊद काळाग्नीशमना ।।
पंचप्राणा माडिदरु आरती । पंचप्राणा तत्व तुपानें तोयसी ।।
वोवाळीं सीदारू निमगे मंगळमूर्ति ।।
अत्रि अनुसूया तप पर्वतांगें । कपिला सापत्नी ताईनीमांगें ।।
व्यास देउरु पुराण हेळिदांगें । श्रीदिगंबरु जोगवा बेडिदांगें ।।

भाषा कानडी आहे परंतु तिच्यावर मराठीचे संस्कार आहेतच. भाषावैचित्र्य असले तरी विषय एकच. दोन पात्रांत एकच अन्न असल्याप्रमाणें कानडींतील हा जोगवा जसा मराठी वैशिष्ट्यानें मोहरलेला आहे. तसाच कानडी भाषेच्या कलाकुसरींत

मराठीची मायिक गुंफण मौजेची वाटल्यावांचून रहात नाहीं. संत विश्वाचे असतात. अमुक भाषा त्यांना मान्य आणि अमकी अमान्य असा भेद त्यांच्यांत नसतो. याच न्यायानें दासोपंतांनीं मराठी शारदेचा हा महाप्रसाद कानडीच्या ताटांतहि ओगरिला आहे. त्याचबरोबर, इकडे पहा ही तेलंगी ताई आपल्या पदरांतील एक रत्न दाखवीत आहे. दासोपंतांनींच तें तिच्या ओटींत टाकलें आहे :—

त्रिविध तापमुबाधि चिद्‌घनमु । परम भयमु अपरंपारा ।।
येमिचेदु यक्कड पोदु चूडेने श्रीदत्तु । कालमोक्किने य यंमा ।।
दासाने संकुडा दिगंबराचंद्रचूडा । पोया निगुडा निचुपवेइडा ।।

पुरंदरदासाची कानडी आणि तिकन्नाची तेलंगी या दोन भाषांत दासोपंतांनीं आपली आठवण ठेवून दिली असतांना ते तुलसीदास आणि सूरदासांच्या हिन्दीला कसें विसरतील? हिन्दीच्या विशाल परिवाराची त्यांना जाणीव होती म्हणूनच त्यांनीं तिच्याहि ओटींत आपल्या शब्दरत्नांची ओंजळ टाकलेली आहे. हे पहा, हे दोन डौलदार दाणे आणि त्यांची तेजस्वी कांतिः—

सुनरे गुनिया हमरी बात । धन जोबन कोई न आवे संगात ।।
किसकी दुनिया किसकी मवेसी । दिन दो रहेंगे फिर उठचले परदेसी ।।१
आयेसो ना रहेंगे गयेसो और आवे । मेरा मेरा कहे भूली हाथ झाड जावे ।।२
कहां भीम अर्जुन कृष्ण रावण सांई । कोई न छुडावत न भूलो मेरे भाई ।।३
दिगंबर कथियो अेक बिचारा । उनके चरनोंपे हम दीये सरीरा ।।४

\+ \+ \+

कर्म करूं तो सांई तुमकी दुराई । आसन मुद्रा जोग जुगत भी गयी ।।
हे राम जोगी संत जगावे । श्रीदत्त के घर आवेरे ।।१
विभूती आस्नान बीं भरण भीक्षा दीक्षा दत्त की मुद्रारे ।।२
दिगंबर का हम पंथ चलाऊं । कथुं तो ब्रह्म कीं विद्या रे ।।३

भारुडांची आणि पदांची ही वैशिष्टयपूर्ण रचना करीत असतांनाच दासोपंतांनीं याची अं[illegible]प्रकारहि हाताळलेला आहे. उपदेशांचें बाण एकदां घेतल्यानंतर ज्या ज्या एकदेशि[illegible]ग्य वाटले [illegible] त्या मार्गानें त्यांनीं आपलें कार्य केलें आहे. ही पहा, हें बंधन[illegible]त. आपल्या आधुनिक काव्यांतहि आपण चंदनान्योक्ति वाचिलेल्या आहेतच. साक्षा[illegible]ांहि यांत कांहींतरी विशेष असा त्यांचा दृष्टिकोन आपणांस जाणवेल:—

शेर खदिर सर्प संगती धरलीस चंदना रे ।।
अव[illegible] पाशीं लसुण राशी असतां कें गुण उरतील चंदना रे ।।

अरे अरे अरे अरे अरे चंदनारे
खळसंगु असतां गाधुन्य काम उरे चंदना रे ॥
कर्वतु कुठारा तुजचि लागीं पें चंदनारे ॥
हृदय कठिण परि परगुण न विचारी चंदना रे ॥
गुण भुलसी तरी पडगील बाहेरी चंदना रे ॥
घालुनी दहनावरी पाहती थोरी चंदना रे ॥
दिगंबरा वांचूनी न धरी आन गाग सज्जना रे ॥

किती उतारे द्यावे? नुसते नमूने द्यावयाचे म्हटले तरी त्याने कितीतरी पृ
लागतील. या वाङमयप्रकाराचें वैशिष्ट्यच हें आहे. जीवनाची अंगें जित
तितकेच हे प्रकार वेगवेगळे. थोडक्यांत परिचय करून घेणें हा आपला उद्दे
यापेक्षां अधिक उतारे देऊन जागा अडविण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. दासोपंत
शारदेचें हेंहि दालन संपूर्ण यशस्वितेनें शोभविलेलें आहे. त्यांत, दिगंबरीं
गोफ गुंफलेले आहेत, देवतांच्या आरत्या गायिलेल्या आहेत. हृदयाच्या
त्यांना झुलविले आहे. विरहिणीच्या आर्त दुःखाची मांडणी केलेली आहे
भूपाळ्या आळविलेल्या आहेत. परमात्म्याच्या विश्रांतीसाठीं अंगाऱ्या गा
पाळणें हालवून झोके दिलेले आहेत, अभंगाच्या आळवणीनें सोत्रेंहि गा
अनंत प्रकार आहेत या रचनेचे !

ग्रंथकार दासोपंत विद्वत्तेच्या आणि आत्मविश्वासाच्या अधिका
करतात तर कर्मयोगी भगवद्भक्त दासोपंत बहुजनसमाजांत मिस
कलानें परमेश्वराची आळवणी करितात. हेंच संतांचें वैशिष्ट्य आहे.
असा विषय नाहीं आणि निषिद्ध असा प्रकार नाहीं. त्यांच्या हातीं पड
साहित्यप्रकाराचें सोनें व्हावें ही त्यांच्या भगवत्सेवेची हमखास महिमा

भगवद्भक्त दासोपंत

श्रीमद्भगवद्गीतेच्या गौरवाचे दासोपंत आणि लोकवाङमयाचे
हीं दोन स्वरूपें आपण बघितलीं. परंतु दासोपंतांचें मूळ स्वरूप व
जीवननिष्ठा काय ? वेदांताचें विवेचन करतांना अनेक ग्रंथांचीं प्रमा
ओंव्यांत लीलेनें क्रीडा करणारे विवेचनकार दासोपंत आणि सम
शराचें बारकाईनें परीक्षण करून सर्वांना परमार्थाची पेठ सवंग करून
या दोन्ही स्वरूपांत आपणांस त्यांच्या मूळ रूपाची ओळख पटत नाहीं
लोकरंजनकार म्हणून आपण त्यांना ओळखूं शकू. परंतु दासोपंतांची
पेक्षां वेगळी आहे. नाथपंथाचे अनुग्रहीत योगीश्वर ज्ञानराज हे ज्याप्र
हाडाचे भक्त म्हणून आपण पहातों. ओंवी ओंवीतून भगवत्प्रेमांत नाहलेल

आपणांस जसा प्रत्ययाला येतो तसाच दासोपंतांच्या वाङमयाचा साकल्यानें विचार केला असतांना आपणांस त्यांचा पिंड भक्ताचा असल्याचें दिसतें. शास्त्रीय प्रमेयांची उकल करतांना प्रत्ययाला येणारी त्यांची विवेचक बुद्धि ज्या वेळीं ईश्वरप्रेमाच्या प्रांतांत पदार्पण करते त्या वेळीं त्यांचें खरेंखुरें अंतरंग आपणांसमोर उघडें होतें. आणि खऱ्याखुऱ्या दासोपंतांचें दर्शन आपणांस घडतें. 'प्रेम दे मज प्रेम दे' अशी आवर्जून मागणी करणारें मन भक्ताचेंच असणार. इतरांचें कसें असेल ? 'उत्तमें लक्षाणें कायें करु। तुझिया नामाचा जेणें विसरु। देवा नलगे ब्रह्मसाक्षात्कारु। नामवादिया माते ॥' (गी. १५) परमार्थं साधनांत ज्याप्रमाणें कर्मवाद, ज्ञानवाद भक्तिवाद हीं मतें आणि मार्ग आहेत त्याचप्रमाणें दासोपंतांनीं आपला 'नामवाद' हाहि विशेषत्वानें सांगितला आहे. स्वतःला 'नामवादी' म्हणून त्यांनीं हा स्वतंत्र शद्ब नवीन स्वरूपांत पुढें आणलेला आपणांस दिसतो. आपल्या ईश्वरी प्रेमासाठीं ते वाटेल तें करावयाला तयार आहेत. अद्वैताच्या अनुभवानें जर भक्तिप्रेमाचा आणि नामाचा आनंद नाहींसा होणार असेल तर ते अशा ज्ञानाला आणि अनुभवाला दुरूनच नमस्कार करुं इच्छितात.

तुझा नामस्मरण घोषु । तेणें नित्य जयातें उल्हासु । तयां दासांचा मी दासु । अत्रिवरदा ॥ ज्याच्या हृदयीं प्रेमरसु । तेणें पाल्हाइला संतोषु । संसार श्रमातें विनाशु । करुनी निववी ॥ तयांच्या द्वारीं मी पडेन । झाडीन येणें मस्तकें आंगण । देवातें दुर्लभ म्हणौन । न ये आणिता ॥ तुझ्या ठायीं चित्र नुरे । ऐसें कें देखेन साकारें । तुझेनि रूपें सुंदरें । सार्वकाळ ॥ तुझी प्रेम कीर्तन नवाळी । करितां निज–दास राउळी । पवित्रु होईन तिया धुळी । आंगावरी घेता ॥ तुझें श्रीपाद प्रक्षाळण । घेईन तीर्थ संजीवन । आणिका तीर्थांची आण । वाइली असे ॥ मरणकाळीं निर्वाणी । मातें नाठवो तुजवांचूनी । माझें मीपण तुझ्या चरणीं । ज्ञान सामावो ॥

अंतःकरणांतील भगवत्प्रेम या ओंव्यांतून ओसंडून वहात आहे, हें आपणास दिसेल.

गुरुचरणावर एकनिष्ठ आणि एकांतिक श्रद्धा असावयाला हवी आहे. अद्वैताचा अनुभव आला. 'वासुदेवः सर्वमिति' असा प्रत्यय आला तरी तशाहि अवस्थेंत गुरु तो गुरूच असतो. त्याची योग्यता कमी होत नाहीं. ज्ञानियांच्या राजानें ज्ञानेश्वरीचें गीतामंदिर उभारलें, अमृताशीं पैज मारली परंतु आपण 'निवृत्तिदासु' आहोंत याची अंतरंगांत नेहमीं जाणीव ठेवली. ज्ञानप्राप्ती झाल्यानंतर देखील श्रीगुरूचें अपर एकदेशित्व अमान्य करतां येत नाहीं. सामान्यांची गोष्ट सोडा. मुक्तात्म्याला देखील हें बंधन आहेच. इतकेंच नव्हें तर तें अपरिहार्य म्हणून पाळावें लागतें. सर्वात्मत्वाचा साक्षात्कार झाला म्हणून झालें काय ?

आपुलिया भर्तारातें । भजतां पतिव्रता ते । व्यापकतेचेनि मत्ते । यैसे न म्हणे ॥ अवघेचि माझे भर्तार । का ययाची समानता सर्वत्र । हें जाणें पापाचें उत्तर ।

पतिव्रता जे ।। कां पितृभक्तु येकाधा । अनुसरोनी अभेदा । निज माता [illegible]
न बोले वचन ।। तैसाचि आपुला सद्गुरु । आदिशोगी दिगंबरु । तयाचा [illegible]
आचरित असतां ।।

सर्वांग आपलेंच असतें यांत कांहीं शंका नाहीं. सर्वावयवांवर [illegible]
प्रेम असतें परंतु या आपलेपणांतहि तारतम्य आहेच. कपाळ तें कपाळ [illegible]
पायच. ' ह्मणौनी सद्गुरुची महिमा । ते दुजेया न ये [illegible] । ह्मणोनी
आम्हा । एकदेशित्व प्रिय ।। ' आणि म्हणूनच पूर्णाविष्ट त्या परमोच्च [illegible]
गुरूचें स्थान ' दहा अंगुलें, वरच शिल्लक असावें लागतें. कारण दासोपंत
म्हणतात, ' सर्वत्र ऐक्य म्हणौनी । वेश्या ते नव्हे जननी । व्यवहारी [illegible]
नेणाचिया ।। अहो व्यवहार मुद्रा मोडावी । मग सर्वत्र ऐक्यता [illegible] ।
नसरे गांवीं । सभाग्याचां ।। '

भक्तिप्रेमावांचून असलेली विद्वानांची विद्वत्ता व्यवहारांत स्वार्थाने
डागळलेली असते. आपल्या विद्वत्तेचें मोल आपणाला व्यावहारिक स्वरूपांत
बहुतेकांची अपेक्षा असते व ही अपेक्षा सफल करण्यासाठीं त्यांना [illegible]
प्रामाणिक बुद्धिहि सोडावी वाटणें अपरिहार्य होतें. शब्दांना कीस [illegible]
खोटयाची जादुगिरी सजविणें हा त्यांचा हातचा मळ होऊन बसतो. [illegible]
आत्मवंचनेंत त्यांना कांहीं विपरीतहि वाटेनासें होतें.

पंडिता हेचि महंती । आणि तया योग्यता विलपत्ती । सत्यातें असत्य
असत्याचें सत्य ।। नाना युक्ति चाळितील । नाना लक्षण करतील । सत्य
दितील । असत्या पुढां ।। येकाचें सत्यत्व मोडावें । असत्य आपुलें प्रतिष्ठावें
योग्यत्व भोगावें । राजसभेप्रति ।। ' तत्कालीन काय आणि आज काय, [illegible]
ही प्रवृत्ति समाजांत पावलोंपावलीं अनुभवाला येते. परंतु दासोपंत '
आहेत. त्यांच्या अंतःकरणांत ईश्वरी प्रेमाचा प्रवाह वहातो आहे. आणि म्ह[illegible]
लटपटपंचीची त्यांना चीड आहे. मोक्षाची जिथें पत्रास नाहीं तेथें व्यावहारि[illegible]
मिजास कितीशी ? ' चूळ भरला समाधीचा । आंचवलों देह प्रपंचा ।। गुरु
ध्यावं । वाचा श्रीदत्तु म्हणावं ।। दिगंबरीं आम्ही धालों । दिगंबर स्वयें जा[illegible]
बेदरकार आणि प्रामाणिक अशी त्यांची व्यवहारी जाणीव आहे. तेथें
हानींची गणती कोणी करावयाची ?

नाशवंत अशा प्रपंचांतील कसलीहि गोष्ट त्यांना ईश्वरी प्रेमाशीं तो[illegible]
येत नाहीं. त्याबाबतींत त्यांच्याजवळ तडजोड नाहीं आणि सवलत नाहीं.

' तुझिया प्रेमाचा विसरु । ऐसें भाग्य मी काय करु । यया नाशवंताचा
पुरे जाला ।। विशिष्ट अथवा समान । तुजहून एक आन । सभे जेणें तें ज्ञान

तुल्य ॥ गुणांचा प्रताप आइकणें । तेणें प्रेम पावैन । श्रेय पाहोनी भजैन । तें नव्हे मी दासु ॥ '

श्रेय हातीं येत असेल तर माझी भक्ति आहे नसतां नाहीं अशी देखील कामना जिथें नाहीं तिथें प्रेयासंबंधीं विचारच कशाला ? भक्ति हेंच साधन आणि साध्य ! अशा भावनेनें हीं अंतःकरणें रंगलेलीं असतात.

अपराध नेहमीं घडतात. त्याबद्दल काय करावें तें ईश्वरानें ठरवावें. आपण नेहमीं 'क्षमस्व परमेश्वर ' अशी प्रार्थना करितों. परंतु दासोपंतांचें हळुवार अंतःकरण देवाला अपराधाची ' क्षमा कर ' असेंहि म्हणावयाला तयार नाहीं. कां ? तर ते म्हणतात, ' अपराधु क्षमा करणें । हें तूंतें आज्ञा देणें । आय थोरपण येसणें । माझा आंगीं ॥ नेणो म्हणे तोचि श्रेष्ठु । नेणेंचि तो विधि उत्कृष्टु । जाणें मनें तो निकृष्टु । दंडावा कीं ॥ मी जाणतों देवा तूंतें । हें माने येका अभक्तातें । ह्मणौनि ऐसिये मतीतें । आश्रयूचि नये ॥ ' ' क्षमा कर ' अशी आज्ञा ईश्वराला करण्याचा आपणाला काय अधिकार आहे ? त्याची इच्छा जशी असेल तसें तो करील. भक्तीची ही हळुवार भूमिका विलोभनीय नाहीं असें कोण म्हणेल ?

तुझी इच्छा ही सर्वतंत्र स्वतंत्र अशी आहे. ' ती जें कांहीं आमच्यावर आणील तें वरदानच आहे, आणि आम्ही त्यांतच संतुष्ट आहों. आमच्या मनाविरुद्धहि कांहीं घडलें तरी तुझी इच्छा म्हणून आम्ही त्याचा तितक्याच आनंदानें आणि निष्ठेनें सत्कार करूं. म्हणूनच ते एके ठिकाणीं म्हणतात '

' तुझा करितां आचारू । मोक्षु हो अथवा संसारू । तेथें नाहीं आदरू । माझिया ना ॥ येणे मान्यता हो अमान्यता । अर्थु अनर्थु हो भलता । परंतु तुझा मार्गु तो वैथा । सांडणेंचि नाहीं ॥ तुजशीं समान कां थोर । यैसें आइकतांचि उत्तर । यया हावरी धार । हाणैन खड्गाची ॥ न धरी तरी नधरु मेदिनी । सर्वांग पडो वन्ही । री हे नसंडी करणी । तुझिया दासत्वाची ॥ स्त्रीपुत्रादि पदार्थ । आताचि नाशो हे मस्त । रोकडे शरीर येथ । पडता दिसो ॥ प्रळया यैसा आघातु । वरी पडो मेरु स्तुतु । सूर्या यैसा दीप्तु । आंगीं जडो ॥ सागरीं बुडतांहि न संडी । व्याघ्रमुखीं पडो ी । दंडू करितां कदंडी । आंग देईन ॥ महादुःखेंही न चळणें । ऐसा तो निश्चयो णें । आतां भाग्य प्रधानें विघ्ने । तें जैं पडती ॥ सार्वभौम हो निर्वैर । श्रीचि प्ती अपार । परंतु तुजहूनि सार । तें मी न भजे ॥ देवलोकीचा मी इंद्रु । जालों ु सूर्योचंद्रु । परंतु भक्तियोगु तोचि थोरू । सर्वदा भजे ॥ हित जोडो तात्विक । परि नेघे आणिक । मानिती सकळ लोक । परि ते काय ॥ '

परमेश्वरी प्रेम, परमेश्वरी भजन आणि त्याचेंच चिंतन हेंच अशा भक्तांचें सार–र्व असतें. दुसऱ्या कसल्याहि गोष्टीचें त्यांना महत्त्व वाटत नाहीं. सदाचारानें आणि

तीनें ईश्वरप्राप्ति नाहीं अशी खात्री पटूं द्या. आम्ही दुराचारी आणि अभक्तहि ; अशी दासोपंतांनीं देवाला खात्री दिलेली आहे.

'तुझ्या स्वरूपीं प्रवेशणें । हें जें घडेल अभजनें । तें तेंहि परी मनें । आश्रयीन ॥
[illegible] ग्राशील भजना । तरि तेचि तुझी मी मागेना । ऐक्य पावल्या ही मना । निवडीन
॥ नापेक्षी तुझी भेटी । जरी भावित तुटे ॥'

शिरकमळाची अपेक्षा असेल तर तें माग. तात्काळ त्याचें अर्पण होईल कारण [illegible]या प्रेमानंदाचें बळ । ऐसें आहे.' आणि म्हणूनच शेवटीं आत्मविश्वासानें तें [illegible]णतात,

'तृणतुल्य स्वर्गु जेणें । निर्गुणानंदाचें पुरें पारणें । मोक्षातें आणि उणें । हें [illegible]ुण प्रेम ॥'

दासोपंतांच्या भक्तीची पायरी ही अशी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. 'न पाहे श्रोतयाचें [illegible]दन' अशा बेदरकार मनोवृत्तीनें शारदेची पूजा करावयाला निघालेल्या या शारदा [illegible]क्ताच्या अंतरंगांत परमेश्वरी प्रेमाचा महापूर कसा दुथडी ओलांडून वहात आहे [illegible]ची [illegible] कल्पना आली असेल. आत्मरंगीं रंगलेल्या अशा महाभागवताला [illegible] टीकाकार आपल्या कृतीबद्दल काय बोलतील याची विवंचना [illegible]रावयाला वेळ कुठें आहे? [illegible] जेथें परतत्वाचें आहे तेथें [illegible]ाच्या [illegible] नाहीं याची [illegible] घ्यावी कुणी? 'प्रत्य [illegible] तरि काय [illegible] । [illegible] देव तरि काय नेणो?' अशा [illegible] सवाल [illegible] परमेश्वराला [illegible] बहाद्दराच्या वाङ्मयांत मराठी मनाच्या [illegible] परंपरेचा [illegible] आणणारा होतो हें काय सांगायचाला पाहिजे? [illegible] त्यागी परंपरेनें मराठीचा [illegible] रुजला आणि गाजलेला आणि [illegible] मराठीचें वाङ्मय इतर सर्व वाङ्मयांत वैशिष्ट्यानें उठून दिसतें तें अशा निस्पृही [illegible] आणि बाणेदार साहित्याचार्यांच्या लेखणीमुळेंच.

[illegible]सोपंत आणि ज्ञानेश्वर

दासोपंत जुन्या परंपरेचे व्यासंगी पंडित होते. त्यांचा मराठीचा अभिमान सर्व[illegible] आहे. आपलें साहित्य निर्माण करण्याच्या आधीं त्यांनीं पूर्वाचार्यांचा गाढ [illegible] करून घेतलेला होता हें त्यांच्या ग्रंथांतील अनेक संदर्भावरून स्पष्ट होतें. या [illegible] [illegible] नव्हती. संस्कृताचें वाचन झाल्यानंतर त्यांनीं श्रीज्ञानेश्वरांच्या [illegible] अभ्यास केला होता हें आपल्या सहज लक्षांत येतें. गीतार्णव [illegible] गीतार्थबोधचंद्रिका या दोन टीकांची बरवर पहाणी केली तरी त्यांच्या [illegible] ज्ञानेश्वरांची वैशिष्ट्यें चटकन आपल्या लक्षांत आल्यावांचून रहात नाहींत. शा[illegible] शब्दविशेष तर त्यांनी [illegible] हाताळलेले आहेतच आणि खेरीज रचना[illegible]

देखील त्यांच्याच पद्धतीचा [illegible]
ज्ञानेश्वरप्रमाणेंच [illegible]
ज्ञानेश्वरांच्या [illegible]
होती हें खालील [illegible] उदाहरणावरून [illegible]

–[illegible] महिमान न [illegible] (गी. ८–[illegible]
–हें [illegible] (८–[illegible])
–[illegible] पाहे [illegible] । [illegible]

–[illegible] (८–[illegible])
–[illegible] । न पाहे [illegible]
–[illegible] (१–[illegible]
–[illegible] । [illegible] (१–[illegible]
–धुरेचि वरे याये घालणें (१–१४०२)
–इतुलेचि अपेक्षी मन । पासाव तुम्हा ॥
–यालागि असंत संताची । तुटी न करी (
–तरी अवधारी मातु ऐसी । जे लौकिकी
–मना आराणूक नाथी । तेणें संभ्रमें ॥ (
–पृथ्वी येसणें पात्र (१५–१९७)
–ध्यानयोगी परी तो पार्था । जिंकोन आ

वरील शब्दपंक्ति आणि त्यांचा उपयोग य[illegible] [illegible]प आहे कीं प्रथमदर्शनीं त्या ज्ञानेश्वरांच्या [illegible]ोपंत कर्तृत्व लक्षांत येणें कठीण आहे. अशा [illegible]तार भयास्तव अधिक उदाहरणांचा मोह आ[illegible]

ज्ञानेश्वरांचा हा ठसा केवळ शब्द आणि [illegible] [illegible]ध्याशा बारकाईनें पाहिलें असतां दोघांच्या [illegible]ीं सितकीं सांपडतील:—

–पुत्रस्नेहें मोहितु । (ज्ञा. १–८५)
–पुत्र मोहें कवळितु । (गी. चं. १–१)
–नातरी असाध्य देखोनि व्याधी । अमृता[illegible]
निरवधि । निदानीची ॥८६ (ज्ञा. २)
–व्याधी परीक्षा करणें । ते भेषजे साधार[illegible]
निवृत्ती ॥ ८६ (गी. २)

भक्तीनें ईश्वरप्राप्ति नाहीं अशी खात्री पटूं द्या. आम्ही दुराचारी आणि अभक्तहि होऊं अशी दासोपंतांनीं देवाला खात्री दिलेली आहे.

तुझ्या स्वरूपीं प्रवेशणें । हें जें घडेल अभाजनें । तें तेंहि परी मनें । आश्रयीन । भेटी ग्राशील भजना । तरि तेचि तुझी मी मागेना । ऐक्य पावल्या ही मना । निवडीन मी ।। नापेक्षी तुझी भेटी । जरी भक्ति तुटे ।। '

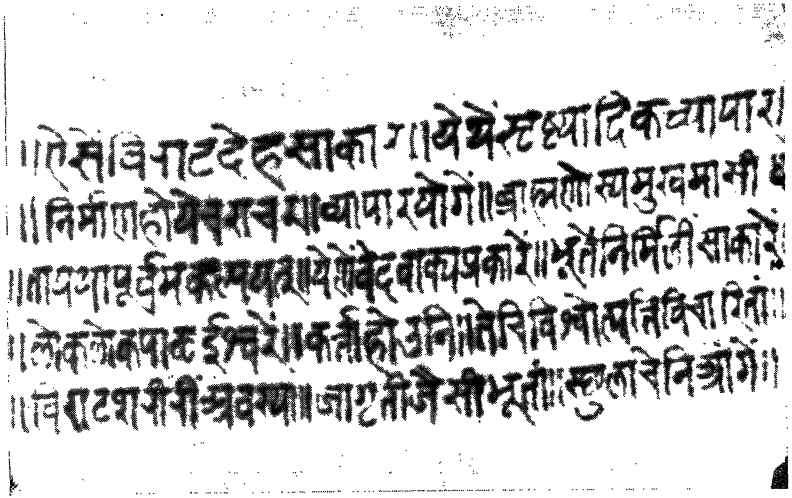
शिरकमळाची अपेक्षा असेल तर तें माग. तात्काळ त्याचें अर्पण होईल कारण ' यया प्रेमानंदाचें बळ । ऐसें आहे. ' आणि म्हणूनच शेवटीं आत्मविश्वासानें म्हणतात,

तृणतुल्य स्वर्गु जेणे । निर्गुणानंदाचें पुरें पारणें । मोक्षातें आणि उणें । सगुण प्रेम ।। '

दासोपंतांच्या भक्तीची पायरी ही अशी वैशिष्टयपूर्ण आहे. ' न पाहे श्रोतया वदन ' अशा बेदरकार मनोवृत्तीनें शारदेची पूजा करावयाला निघालेल्या या शार भक्ताच्या अंतरंगांत परमेश्वरी प्रेमाचा महापूर कसा दुथडी ओलांडून वहात अ याची आपणांस कल्पना आली असेल. आत्मरंगीं रंगलेल्या अशा महाभागवता आपल्या साहित्याचे टीकाकार आपल्या कृतीबद्दल काय बोलतील याची विवंच करावयाला वेळ कुठें आहे ? अखंड ध्यान जेथें परतत्वाचें आहे तेथें साहित्या कसोटीवर आपलें वाङमय बसतें कीं नाहीं याची दखल घ्यावी कुणी ? ' प्र झालासी तरि काय देसी । क्षोभलासी देवा तरि काय नेसी ? ' असा ठणठणीत सव प्रत्यक्ष परमेश्वराला करणाऱ्या या बालेघाटी बहाद्दराच्या वाङमयांत मराठी मना मानी परंपरेचा खराखुरा साक्षात्कार आपणांस होतो हें काय सांगावयाला पाहिजे अशाच त्यागी परंपरेनें मराठीचा विरक्त संसार सजला आणि गाजलेला अ मराठीचें वाङमय इतर सर्व वाङमयांत वैशिष्टयानें उठून दिसतें तें अशा नि आणि बाणेदार साहित्याचार्यांच्या लेखणीमुळेंच.

दासोपंत आणि ज्ञानेश्वर

दासोपंत जुन्या परंपरेचे व्यासंगी पंडित होते. त्यांचा मराठीचा अभिमान सर्व आहे. आपलें साहित्य निर्माण करण्याच्या आधीं त्यांनीं पूर्वाचार्यांचा गाढ ण करून घेतलेला होता हें त्यांच्या ग्रंथांतील अनेक संदर्भांवरून स्पष्ट होतें. या प्रा व्यासंगाला भाषेची मर्यादा नव्हती. संस्कृतचें वाचन झाल्यानंतर त्यांनीं श्रीज्ञानेश चाहि सखोल अभ्यास केला होता हें आपणांस सहज लक्षांत येतें. गीतार्णव गीतार्थबोधचंद्रिका या दोन टीकांची वरवर पहाणी केली तरी त्यांच्या भा ज्ञानेश्वरांचीं वैशिष्टयें चटकन आपल्या लक्षांत आल्यावांचून रहात नाहींत. ज्ञानें शब्दविशेष तर त्यांनीं यशस्वीपणें हाताळलेले आहेतच आणि खेरीज रचनसर्व

श्रीदासोपंतांचें पासोडींतील हस्ताक्षर

देखील त्यांच्याच पद्धतीचा आविष्कार साधलेला आहे. दासोपंतांची ओंवी सामान्यतः ज्ञानेश्वराप्रमाणेंच साडेतीन चरणीं आहे ही गोष्ट देखील याचेंच द्योतक आहे. ज्ञानेश्वरांच्या प्रासादिक वाणीचा दासोपंतांच्या गीताटीकांवर किती परिणाम झाला होता हें खालील कांहीं उदाहरणावरून आपल्या ध्यानांत येईल:—

—जी तुमचें महिमान न कळे (गी. ८–३११)
—हे भाष माझी (८–१२३)
—स्वयुक्ती पाडें मी बोलैन । तुम्ही जाणते सर्वज्ञ । आत्मप्रकाशें घेऊन । रूप करणें ।। (८–४१०)
—अभ्यासु कीरु असाचु (८–४८१)
—आंगवणेचिया लाठिवा । न पाहे क्षत्रिया सर्वां ।। (१–४०१)
—सैन्यातें धिवसा होआवा (१–७५६)
—मोठा शंखु । वाइला भीमें (१–१०९९)
—धुरेचि वरे घाये घालणें (१–१४०२)
—इतुलेचि अपेक्षी मन । पासाव तुम्हा ।। (१–१४१९)
—यालागि असंत संताची । तुटी न करी (२–५४४)
—तरी अवधारी मातु ऐसी । जे लौकिकी अनारिसी (२–६८८)
—मना आराणूक नाथी । तेणें संभ्रमें ।। (२–५३९३)
—पृथ्वी येसणें पात्र (१५–१९७)
—ध्यानयोगी परी तो पार्थी । जिंकोन आरायिला चित्ता (गी. चं.१२–२८४)

वरील शब्दपंक्ति आणि त्यांचा उपयोग यावर ज्ञानेश्वरांच्या वळणाची इतकी ष्प आहे कीं प्रथमदर्शनीं त्या ज्ञानेश्वरांच्याच वाटतात. सांगितल्यावांचून त्यांचें ोपंत कर्तृत्व लक्षांत येणें कठीण आहे. अशा अनेक ओंव्या आपणांस आढळतात. तार भयास्तव अधिक उदाहरणांचा मोह आवरणें भाग आहे.

ज्ञानेश्वरांचा हा ठसा केवळ शब्द आणि प्रयोग एवढ्यापुरताच मर्यादित नाहीं. ड्याशा बारकाईनें पाहिलें असतां दोघांच्या कल्पनासाम्याचीं स्थळेंहि आपणांस ीं तितकीं सांपडतील:—

—पुत्रस्नेहें मोहितु । (ज्ञा. १–८५)
—पुत्र मोहें कवळितु । (गी. चं. १–१)
—नातरी असाध्य देखोनि व्याधी । अमृता सम दिव्य औषधी । वैद्य सूची निरवधि । निदानीची ।।८६ (ज्ञा. २)
व्याधी परीक्षा करणें । ते भेषजे साधारणें । मग योजावीं रसायनें । तयें रोग निवृत्ती ।। ८६ (गी. २)

–ताहानें ताहानची पियावी । भूकेलिया भूकची खावी ॥ (ज्ञा. १२–६३)
क्षुधेनें क्षुधाचि भक्षावी । तृषेनें तृषा प्राशावी ॥ (गी. १२–२१०)

–वायूसी येके ठायी । बिढार जैसे नाहीं । तैसा न धरीच केंही । आश्रयो जो ॥ (ज्ञा. १२–२११)

येके स्थानी न करी वासु । अर्जुना दीडही दिवसु । पवनु जैसा उदासु । सर्वत्र विचरे ॥ (गी. १२–९२९)

–एरव्ही तरी माझिया भक्ता । आणि संसाराची चिंता । काय समर्थाची कांता कोरान्न मागे ॥ (ज्ञा. १२–८५)

तुझा जालयाहीवरी । अभक्तु तो जो चिंता करी । जैसी समर्थाची अंतुरी । दरिद्र नेणें ॥ (गी. १५–२९)

समर्थाची जे स्त्री । आणिकाते पदर पसरी । तैं तेणें संसारीं । कासया जीजे ॥ (गी. चं. ९–४१३)

वरील कल्पनासाम्य वाचकांना वेगळें विशद करण्याची आवश्यकता नाहीं. श्रीएकनाथांनीं ज्ञानेश्वरीचें संशोधनच केलेलें असल्यानें त्यांच्या रचनेंत ज्ञानेशांच्या शब्द आणि कल्पनांची पखरण असणें स्वाभाविकहि आहे. परंतु श्रीदासोपंतांसारख्या आत्मसंतुष्ट महापुरुषानें देखील ज्ञानेश्वरीचा इतका सखोल व्यासंग करावा ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. लेखणी हातीं घ्यावयाच्या आधीं लेखकाला किंवा कवीला किती चौफेर अभ्यासाची आवश्यकता असते हें यावरून सहज सिद्ध होतें, ‘स्वमती चालिला अर्थु’ असें लिहितांना त्या मतीवर किती प्रकारचे अभ्यास आणि संस्कार व्हावे लागतात हें येथें पहाण्यासारखें आहे.

मराठवाड्यांतील भाषाविशेष आणि दासोपंत

अभ्यासाच्या दृष्टीनें दासोपंतांनीं पूर्वसूरींचा किती व्यासंग केला होता हें पाहिल्या–नंतर साहजिकच मनांत एक कल्पना येते. मूळ ठिकाण तेलंगणांत असूनहि ज्यांनीं अंबेजोगाईसारख्या मराठीच्या आदिस्थानांत निवास केला, त्या दासोपंतांच्या वाङमयांत, त्यांचा ‘मराठवाडा’ कितपत उतरला आहे. मराठवाड्याच्या बोल[illegible] आजहि प्राचीन मराठीचे कांहीं विशेष जतन केले आहेत. त्यांतील को[illegible] उच्चार आणि वाक्प्रचार आजच्या आमच्या ग्रंथलेखनांत आम्ही अशुद्ध म्हणत[illegible] तथापि मराठवाड्याचें हें वैशिष्टय दासोपंतांच्या वाङमयांत कसें उतरलें आहे पहाणें मोजेचें आहे. या दृष्टीनें आगदीं वरवर पाहिलें असतांना आपणांस असें दि[illegible] कीं दासोपंतांच्या चोखंदळ पंडिती दृष्टीलाहि मराठवाड्याचें हें वैशिष्टय टाळणें वाटलें नाहीं. त्यांनीं त्याची आवर्जून जपणूक केलेली आहे.

—कार्पास फळ वावरी । दृष्टी पडिलें ॥
—कीटणाचें लेणें । अंतरीं जैसें ॥
—सातही अध्ये संपले ॥
—पुरुजितु वीर टणकु ॥
—अरिवर्ग कुळदीपनु । तावी स्वतेजें ॥
—जेंहीं मजकारणें धडें । आपुलीं दीधलीं ॥
—श्रवणी सांचल आइकती ॥
—आणि सुडका न मिळे बाहेरी ।
—दृष्टीचेनि झावळपणें । अनुभवा ये ॥
—टप करूनी मोडी घडी ॥
—हिरवी तरडी प्रचंडु । तांदळा हो ॥
—झांजड झांजड उजेंडले ॥
—घर ना ठावो स्वभावो । सुनाट ढोर ॥
—वहाटुळी माजी घाली । तया मनातें ॥
—हृदयीं सर्वदा घुपघुपितु ॥
—जैसें भितीवरी लिहिलें ॥

दासोपंतांच्या प्रकाशित अशा थोडयाशा रचनेंतहि अशा प्रकारचे कैक भाषा आणि शब्दविशेष आपणास सांपडतात. यांचा वापर आजहि मराठवाडयांत सर्रास होत असतो. परंतु आमच्या सुधारलेल्या ग्रंथभाषेला या शब्दांच्या अर्थछटांचें यथार्थ ज्ञान नसल्यानें आम्ही त्यांना खडयाप्रमाणें वेंचून बाजूला करतों.

दासोपंतांच्या अभ्यासक्षेत्रांत कोणत्याहि भाषेला मज्जाव नव्हता. संस्कृत आणि [म]राठी याखेरीज कानडी आणि तेलंगी या भाषाहि त्यांनीं अभ्यासलेल्या होत्या असें [आ]पणास म्हणतां येतें. ' शाब्दीक तऱ्ही ब्रह्मज्ञान । श्रेष्ठ या अभ्यासाहून । कानडे [म]हाराष्ट्र तेलंगण । भलयते हो ॥ ' (गी. चं. १२–२४६) कणाकणांनी ज्ञानाची [सा]णी मिळेल तेथून करावी लागते याचें दासोपंत हें मोठें उदाहरण आहे. अनेक [प्रका]रच्या क्षेत्रांतून आपला व्यासंग चालू ठेवून जनतेच्या बोलभाषेची ग्रंथभाषेशीं [सां]वणी करून सुंदर असा परिपाक त्यांनीं आपणापुढें ठेविलेला आहे. दासोपंतांच्या [वाङ्]मयांतून ' मराठवाडयांतील मराठी ' च्या अभ्यासकांना कितीतरी नवीन गोष्टी [आढळां]त येतील आणि भाषिक इतिहासाचें यथार्थ ज्ञान होईल हें सहज सिध्द आहे.

[दासो]पंत आणि संगीत

संस्कृत आणि प्राकृत अशा दर्शन ग्रंथांशींच दासोपंतांचा परिचय होता असें नसून [त्]यांना संगीतशास्त्राचीहि चांगलीच माहिती होती असें आपणास म्हणावें लागतें.

सामान्यतः दहापांच चाली, ५।२५ वृत्तें यांचा परिचय कविकुळाला असतो परंतु अनेक रागांत आवर्जून पद्यरचना करावयाची, याला संगीतशास्त्राचा परिचय निश्चितच आवश्यक आहे. अशी रचना येरा गबाळयाला साधेल असें वाटत नाहीं. पदार्णवांत आलेल्या पदांतून खालील रागांच्या पदांचा समावेश आहे.

मल्हार, गौंडी, ब्याहाग, केदार, मालकंस, भैरव, भूपाळी, रामकलि, बिभास, अहेरी, धवळ धनासरी, भिन्नपूर्वी, कल्याण, वसंत, तोडी, धनाश्री, धनाश्रीमुलतानी, कमल मल्हार, मालगौंड, काफी, गौडसारंग, कापडगौंडी, वराडी, अशा कितीतरी रागांतून त्यांनीं आपलीं पदें रचलेलीं आहेत. संपूर्ण पदार्णव आज उपलब्धहि नाहीं परंतु दैवयोगानें तो सांपडला तर कितीतरी नवीन नवीन रागांची रचना आपल्यापुढें येईल. आणि दासोपंतांच्या संगीत शास्त्राच्या व्यासंगावरहि पुष्कळच प्रकाश पडेल. संगीतांत स्वरज्ञानाचें महत्त्व फार आहे. दासोपंत यांतहि तितकेंच तज्ज्ञ आहेत. स्वर आणि ताल यांच्या नुसत्या मूळाक्षरांचीं त्यांनीं कांहीं पद्यें बांधलेलीं आहेत.

सासागम पाग माग मासा सासा गमा पाग माग माग मापा गमा पानि पानि सासा मागारि सानिसा गमपाससा सानिधाप मगारि पनिसा रिरि पसास सनिधापमगारिसा ॥

तत्ताथडिकु थडि ढिढिकु ढिकुकु तदिगदा थों दिगदा। धिमिकित्ता धिमिकि धिमिकि धिमिकितो ॥ टङ्गणणां गिणणां गिणण्णां ॥ टङ्गणणां गिणां गिणां टङ्गणणां गिणागिण ॥ तथारि थारि थारि द्धिमिकि द्धिद्धिमिकि धिमिकिटा ॥

ही जांगजोड काय दाखविते ? वानगीदाखल एकेकच रचना येथें दि[illegible]ली आहे. अशा कितीतरी तालस्वरांच्या रचना त्यांनीं केलेल्या आहेत. साहित्य संगीत अ[illegible] कला या सर्वांगानें दासोपंत सिद्धहस्त होते, असें आपणास यावरून म्हणतां येईल.

दासोपंतांची चित्रकला

पासोडीवर अनेक आकृति चितारण्यांत आलेल्या आहेत. साध्या चौ[illegible]नाच्या कपाटाकृतींतसुद्धां दासोपंतांची कलात्मक मांडणी आपणास जाणवल्यावांच[illegible] रहात नाहीं. विशेषतः कमानी, महिरपी, पासोडीच्या भोंवतीं काढलेली वेलबुट्टीची [illegible] या गोष्टींत त्यांचें हस्तकौशल्य निश्चित आहे. परंतु त्याखेरीज चित्रें म्हणून ज्या [illegible]कृती काढल्या आहेत, उदाहरणार्थ, सर्प, हंस, दत्तमूर्ति, हातांतील आयुधें, यांत दा[illegible]ची अभिजात कलादृष्टि आपल्यापुढें येते. विशेषतः सळसळणारी सर्पाकृति [illegible]तील वळवळणारे बांक, दोन जिभा, फणा, डोळे यांचें चित्रण किंवा मूर्तीच्या [illegible] प्रमाणबद्धता, आंगांगांत मजकूर लिहितांनाहि इंद्रियांच्या चढउताराप्रमा[illegible]

घेतलेलें वळण, हातांत ज्या आयुधाचें चित्र असेल तें धरतांना बोटांचें होणारें विशिष्ट वळण, नाक, डोळा आणि तोंड व हनुवटी यांचा रेखीवपणा या गोष्टी पाहिल्या म्हणजे दासोपंत हे कसलेले चित्रकारहि होते असें आपणांस म्हणावें लागतें. पंचकोशाचें आणि स्थूलादि देहाचें चित्र चितारतांना योजनापूर्वक काढलेली हृदयाकृति, या गोष्टी सामान्य लेखकाला किंवा अभ्यासकाला जमण्यासारख्या नाहींत. दासोपंतांचा हंस हि या दृष्टीनें फार सुंदर आहे. लाल रंगांत जाड अशी रेषा देऊन या आकृति चितारण्यांत दासोपंतांचें कौशल्य आणि सराईतपण सहज दिसतें. मजकूर लिहितांना तो इतका व्यवस्थित लिहिलेला आहे कीं आधीं आकृति काढून घेतल्यानंतर त्याच्या भागांत तो बसेल इतकाच रचण्यांत यावा. अक्षरांची खांचाखेंच किंवा गर्दी तेथें नाहीं. मजकुराची कोंबाकोंबी त्यांत नाहीं. ' लिहितां लिहितां क्षणांत योजूनी ' अशा प्रकारची ती रचना केलेली असल्यानें आंखीव आणि रेखीव अशी तिची मांडणी झालेली आहे. आणि इतक्यावरहि आश्चर्य असें, कीं या सर्व कामाठींत खाडाखोडीला कोठेंच वाव नाहीं. सर्व कांहीं पुस्ती लिहिल्याप्रमाणें. आकृति काढून मजकूर लिहिला किंवा मजकुरानंतर आकृति काढली हें कळण्याची देखील पंचाईत.

अर्थात् दासोपंतांच्या व्यासंगांत साहित्य, संगीत आणि कला यांचें सुंदर संमेलन झालेलें आहे. विशेषतः त्यांच्या पासोडींत हा त्रिवेणी संगम उत्कृष्टपणें आपल्या अनुभवाला येतो.

पासोडी : स्वरूपदर्शन

पासोडीची रुंदी ४ फूट आणि लांबी ४० फूट आहे. संपूर्ण कापडावर मजकूर लिहिलेला आहे. मजकुराच्या चारहि बाजूंस एक इंच रुंद अशी चौकट आंखण्यांत आली असून आंत वेलबुट्टी काढलेली आहे. संपूर्ण पासोडीभर ही चौकट आंखलेली आहे. कापडाचा मूळ रंग अर्थात्च पांढरा असेल परंतु चारशें वर्षांच्या दीर्घकालानें आतां धुरकट आणि मळकट असा झालेला आहे. आरंभीं, मधून मधून आणि शेवटींहि बराचसा भाग फाटलेला आहे. मुळांतच १३ विभाग करण्यांत आलेले असून प्रत्येक विभागाची समाप्ति जाड अशा लाल रेघेनें करण्यांत आलेली आहे. अक्षराची शाई काळी आणि रेषांची शाई लाल, अशी उपयोगिण्यांत आली आहे. एकूण १३ विभागांच्या संबंधींची माहिती त्या त्या विभागाच्या प्रारंभीं देण्यांत आलेली आहेच.

पंचीकरण–पासोडीचा उल्लेख करीत असतांना चरित्रकोशांत ' अडीच हात प...डीवर लिहिलेलें ' असें म्हटलें आहे. पण ती वस्तुस्थिति नाहीं.

...ीवरील मजकूर सामान्यतः वाचतां येतो. कारण दासोपंतांचें लेखन बोरूच्या ...असून ठसठशीत आणि स्पष्ट असें आहे. सामान्यतः प्रत्येक अक्षराची

उंची अर्ध्या इंचाइतकी आहे. अक्षराचा घाट आणि डौल वळणदार व घोटीव आहे. जीर्णावस्थेमुळें आंखलेल्या सीमारेषा आणि क्वचित् अक्षरेंहि पुसट होत चाललीं आहेत. आकृतींच्या रेघाहि अशाच अस्पष्ट झालेल्या आहेत. परंतु बहुतेक ठिकाणीं मजकूर वाचतां येतो. ज्या ठिकाणीं पूर्ण फाटूनच झड झालेली आहे तेथें मात्र नाइलाज आहे पण असा भाग फार थोडा आहे.

पंचीकरण

वेदांतविषयांत पंचीकरणाचें विवेचन आदिकवि मुकुंदराजापासून अनेकांनीं केलेलें आहे. आपापल्या ग्रंथांत, ओघांत आल्याप्रमाणें, हा विषय कमीअधिक प्रमाणांत सर्वांनींच हाताळला आहे. कांहीं कांहीं कवींनीं स्वतंत्र पंचीकरणेंहि लिहिलेलीं आहेत. परंतु पंचीकरण हा स्वतंत्र विषय घेऊन इतक्या सूक्ष्मपणें आणि मोठ्या प्रमाणांत या विषयाचें विवेचन मराठीं भाषेंत दासोपंतांच्या वांचून इतरांनीं केलेलें नाहीं. मराठीच्या साहित्यांत दासोपंतांचें प्रस्तुत पंचीकरण या दृष्टीनें अपूर्व असें आहे.

पासोडीचें अपूर्वत्व

ऐतिहासिक आणि इतर अनेक प्राचीन अवशेषांत शिलालेख, ताम्रपट, नाणीं, चामड्यावरील लेख क्वचित ताडपत्रें इत्यादिकांवरचे लेख अनेक आहेत. परंतु ४ फूट रुंद आणि ४० फूट लांब लिहिलेलें इतकें मोठें कापड जगांतील कोणत्याहि भाषेच्या भांडारांत असेल असें वांटत नाहीं. या दृष्टीनें, चारशें वर्षांपूर्वीचें हें मराठीचें महावस्त्र, मराठीच्याच नव्हे, तर अखिल भारताच्या प्राचीन वस्तुसंग्रहांत एकमेव म्हणूनच मानावें लागेल.

पासोडी कां लिहिली ?

दासोपंतांनीं आपलें सर्व प्रदीर्घ लिखाण कागदावर लिहिलें आणि या पंचीकरणासाठीं मात्र कापडाचा उपयोग केला. असें कां ? अशी एक शंका मनांत आल्यावांचून रहात नाहीं. लक्षावधि संख्येचा गीतार्णव आणि पदार्णव कागदावर आल्यानंतर पंचीकरणासाठीं मात्र कागद अपुरा पडला. या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. १६०० ओंव्यांसाठीं कागदाची टंचाई पडावी हें कारण होऊं शकत नाहीं. जबाबदार ग्रामाधिकाऱ्याचे गुरु आणि आस्थेवाईक शिष्यांचे मार्गदर्शक दासोपंत, यांनीं कागदाच्या अभावीं कापड वापरलें हें म्हणणें वस्तुस्थितीला धरून नाहीं.

दासोपंतांनीं पंचीकरणासाठीं कापड कां वापरलें याची कल्पना पासोडीचें [illegible] घेतलें असतां आपणांस येऊं शकते. नुसत्या विवेचनानें पंचीकरण [illegible] तर दासोपंतांनीं १६०० ऐवजीं १६००० ओंव्याहि लिहिल्या असत्या. त्यांना हे [illegible]

शक्य होतें. परंतु दासोपंत हे नुसते उपदेशकच नव्हे, तर हाडाचे अभिजात शिक्षकहि होते. आपलें विवेचन कपाटाकृतींनी स्पष्ट करावें, अनेक आकृतींच्या साह्यानें त्याची फोड करावी ही कल्पना त्यांना आल्यानंतर साहजिकच विवेचन आणि आकृति यांची जांगजोड कागदावर करावयाची म्हणजे कागद एकाला एक चिकटवून त्याची फार मोठी गुंडाळी करावी लागली असती. शिवाय वाचावयाला आणि रक्षणाला तें अतिशय त्रासाचें झालें असतें. नाहीं तरी कागदापेक्षां कापडाचें आयुष्य मुळांतच अधिक असूं शकतें. या सर्व दृष्टींनीं त्यांनीं कागदाऐवजीं ४० फूट लांबीच्या कापडावरच आपलें लेखन केलें आणि मराठी शारदेला आपल्या या अभिनव महावस्त्राची बहुमोल जोड करून दिली.

नवीन पासोडी प्रत

मूळ पासोडी अतिशय जीर्ण झाली. तिची झड भराभर होऊं लागली. आज ना उद्यां हें बहुमोल वस्त्र नाहींसें होणार आणि आपल्या वैशिष्टयासुद्धां दासोपंतांची ही कलाकृति इतिहासांतून नामशेष होणार, या विचारानें मुळाबरहुकूम पासोडीची नवीन पासोडीवरच प्रत उतरून काढण्यांत आली. नक्कल करावयाचें किचकट काम अतिशय जिकिरीचें आणि त्रासाचें. पण न थकतां आणि न कंटाळतां प्रतलेखकांनीं आकृति नि आकृति आणि अक्षर नि अक्षर अत्यंत आस्थेवाईकपणानें नवीन पासोडीवर लिहून घेतलें. मात्र प्रत करतांना संशोधकाची दृष्टि नसल्यानें अक्षरवाटिकांचें वैशिष्टय, शब्दाचीं जुनीं रूपें, शुद्धलेखनाची कांटेकोर दक्षता, या गोष्टी त्यांना संभाळतां आल्या नाहींत. हा त्यांचा दोष नव्हे; पण ही उणीव जाणवते मात्र. तरी देखील हें मान्य करावें लागेल कीं पासोडीची ही नवीन प्रत खरोखरीच परिश्रमपूर्वक आणि चिकाटीनेंच तयार करावी लागलेली आहे. मूळ पासोडीवर ज्या अक्षरावर ओळ संपते आणि ज्या ठिकाणीं जितक्या ओळी आहेत. तेथें त्याच अक्षरावर ओळ संपवून तितक्याच ओळींत लेखन केलेलें आहे. सर्व आकृति शक्य तों मुळाप्रमाणेंच काढण्यांत आल्या आहेत. अक्षर दासोपंतांइतकें मोठें आणि ठसठशीत नसलें तरी सुवाच्य आणि सुंदर आहे. मुळाइतक्या ओळी असूनहि, म्हणूनच, या नवीन पासोडीची लांबी ३४ फूट झालेली आहे. पासोडीच्या शेवटीं असा उल्लेख करण्यांत आलेला आहे. ' मूळ प्रतीवरून नक्कल करणार राम रंगनाथ कुळकर्णी. मदतनीस शंकर विनायक चौसाळकर. लेखनास प्रारंभ चैत्र शु. १ शके १८६१ आणि समाप्ति ज्येष्ठ शु. १५ शके १८६१ ' या निर्देशावरून अडीच महिन्यांच्या सतत परिश्रमानें ही नवी पासोडी तयार झालेली आहे.

आज मूळ पासोडीवर नसलेला बराचसा मजकूर लेखन होत असतांना मूळांत होता असें दिसतें. तरी क्वचित् कांहीं ठिकाणीं या प्रतलेखकांना संभवनीयतेची संस्कृ[illegible]री लागलेली आहेच. कांहीं कां असेना या प्रतलेखनाचेंहि स्वतंत्र महत्त्व यांना सं[illegible] वयाला हवेंच यांत कांहीं शंका नाहीं.

पासोडी कुणी लिहिली ?

दासोपंत आपल्या ग्रंथांत स्वतःचा उल्लेख 'दिगंबरानुचर' असा करितात. पदांत 'दिगंबर' असें नांव देतात आणि मधून मधून 'दास' अशा नांवानें आत्मोल्लेख करतात. सबंध पासोडींत यांपैकीं एकाहि नांवाचा कुठें उल्लेख आलेला नाहीं. पासोडीचा शेवटचा भाग विशेषतः शेवटच्या नऊ ओळी या अर्ध्यावरच फाटून गेलेल्या असल्यानें कदाचित् तसा कांहीं उल्लेख असल्यास आज त्याचा कांहीं विचार करतां येत नाहीं. अशा स्थितींत पासोडी कुणी लिहिली हा प्रश्न अनिर्णित राहील असें कुणाला वाटणें शक्य आहे. परंतु पासोडीची रचना, कल्पना आणि लेखन या गोष्टी जुन्या साहित्य-सेवकांत आणि विशेषतः दासोपंतपरंपरेंत एकटे दासोपंतच करूं शकतात हें निर्विवाद आहे. देवघरीं दासोपंतांची दौलत म्हणून पासोडीचा परंपरेनें सांभाळ होत आला आहे आणि ती अजून कुणी लिहिली असल्याबद्दल एखाद्या आख्यायिकेनें देखील संशयाला जागा दिलेली नाहीं. रोज ढबू पैशाच्या वजनाची शाई आटविणारे आणि लक्षावधि रचनेंची लीलेनें निर्मिति करणारे दासोपंतच पंचीकरणाच्या साध्या विषयाचा १६०० ओंव्यांत विस्तार करूं शकतात आणि पासोडीच्या पद्धतीनें एक नवीन कल्पना आपणा-पुढें ठेवूं शकतात. इतरांचें तें काम नाहीं; ही गोष्ट निर्विवाद आहे. ऐरा गबाळाच्या लेखणींत, इतक्या चिकाटीनें अशा स्वरूपाचें हें विवेचन करण्याचा कस असूंच शकत नाहीं.

दासोपंतांचें हस्ताक्षर

महाराष्ट्र सारस्वतकारांनीं दासोपंतांचें हस्ताक्षर यापूर्वीं प्रसिद्ध केलेलें आहे. दासोपंतांचें हस्ताक्षर आजहि अंबेजोगाईस पहावयाला मिळूं शकतें. इतर हस्ताक्षरांच्या बद्दल शंका येऊं शकत असली तरी पासोडीवरील हस्ताक्षर हें निःसंशय दासोपंतांचेंच आहे. याबाबत कुणाला संशय यावयाचें कारण नाहीं. अक्षराचा घाट आणि डौल हा निःसंशय दासोपंतांचाच आहे. तसें पाहतां त्यांच्या अक्षरांचा ठसठशीतपणा हा सर्वप्रथम डोळ्यांत भरतो. पासोडींत कांहीं ठिकाणीं शोध वगैरे लिहितांना त्यांनीं बारीक अक्षरहि काढलेलें आहे. परंतु त्याची ढब एकंदरपणें एकटांकी अशाच लेखनाची आहे. अर्थात् पासोडीवरील लेखन म्हणजे दासोपंतांचें अधिकृत हस्ताक्षर आहे, ही गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट आहे.

गीतार्णवाचें कांहीं अध्याय दासोपंतांच्या हस्ताक्षरांत आजहि उपलब्ध आहेत. यांपैकीं १ ल्या अध्यायाच्या कांहीं पृष्ठांवर मध्येंच बाजूला सोडलेल्या जागेंत लिहिलेलें आहे. 'सर्वज्ञगुरोर्लेखनमिदं' हे सर्वज्ञ गुरु म्हणजे दासोपंतच [illegible] हस्ताक्षरासंबंधीं आपणांस निःशंक होतां येतें. दासोपंतांचा अवतार [illegible] १७ वा 'सर्वज्ञावतार' आहे. आणि खेरीज जेव्हां जेव्हां त्यांच्या [illegible]

करण्याचा प्रसंग येतो तेव्हां तेव्हां प्रतलेखक लिहितो, ' दासोपंत सर्वज्ञ गुरु पदार्णव प्रारंभ: ' अशा रीतीनें, दासोपंतांचा सर्वज्ञगुरु म्हणून उल्लेख असल्यानें आपणांस दासोपंतांचें हस्ताक्षर निश्चितपणें जाणतां येतें. या सर्व प्रमाणांनीं पासोडीचें हस्ताक्षर श्रीदासोपंतांचेंच आहे ही गोष्ट निश्चितपणानें मान्य करावी लागते.

दासोपंतांच्या चरित्र आणि वाङमयासंबंधीं अगदीं त्रोटक स्वरूपांत येथें विवेचन करण्यांत आलेलें आहे. असें म्हणतात कीं, दासोपंत आपल्या लेखनशाळेंत लेखनांत गुंतलेले असतांना, श्रीएकनाथ त्यांच्या भेटीसाठीं आले. आपल्या विषयाशीं तन्मय झालेल्या दासोपंतांना, बाहेर कोण आलें आहे, याचीदेखील शुध्द नव्हती. शेवटीं बऱ्याच वेळानें आपली लेखणी खाली ठेवल्यावर दासोपंतांनीं नाथांना पाहिलें. तों नाथ म्हणाले, ' आलेल्या अतिथीचा अवमान घडविणारी ही ग्रंथरचना लोकप्रिय होणार नाहीं. ' समजूत अशी आहे कीं, त्यामुळेंच दासोपंतांचें लेखन अप्रकाशित राहिलें. बोलून चालून आख्यायिका आहे ही ! एकनाथासारखा शांतिब्रह्म, सत्पुरुष, स्वत:ला तिष्ठत उभें रहावें लागलें म्हणून अशी शापवाणी उच्चारील ही कल्पनाहि करवत नाहीं. असो. याप्रमाणेंच दुसराही एक समज आहे कीं, ' माझ्यामागें चारशें वर्षांनीं माझ्या ग्रंथाला मोल येईल ' असें दासोपंत म्हणाले. दोन्हीहि आख्यायिकाच. परंतु योगायोगानें त्या खऱ्या ठरल्या आहेत. चारशें वर्षें संपलीं. भारतांत आणि त्याबरोबरच मराठवाड्यांत नवीन युगाची प्रभात उजाडली. आतांहि दासोपंतांचें लिखाण अप्रसिद्ध राहिलें तर तें महाराष्ट्राचें दुर्दैव ठरणार आहे, हें मात्र निश्चित.

मराठीच्या या नवकोट नारायणाची यापेक्षां अधिक माहिती आज तरी हाताशीं नाहीं. हनुमंतानें समुद्रोल्लंघन केलें पण त्याची लांबीरुंदी त्यानें जाणली. खोली जाणणें असेल तर पाताळापर्यंत सागर ढवळून काढणाऱ्या मंदराचलालाच विचारणें भाग आहे. त्याचप्रमाणें हा ओझरता परिचय रसिक अभ्यासकांच्या पुढें ठेविला आहे. दासोपंत साहित्यप्रकाशनाची ही सुपारी भक्तिभावानें मराठी मानकऱ्यांच्या सेवेंत सादर करून शेवटीं:—

परोपकाराचे सागर । साधु सर्वदा उदार
ते माझें वांकुडें उत्तर । संपादितीलचि ।। (गी. चं)

या दासोपंतांच्याच शब्दांत महाराष्ट्राला हांकारून थांबतों.

म. शे. पोहनेरकर
संपादक

विशेष सूचना

१. पासोडी या टोकापासून त्या टोंकापर्यंत सलग अशी लिहिलेली नाहीं. तीवरील मजकूर मुळांतच निरनिराळ्या भागांत वांटलेला आहे. प्रत्येक भाग संपला कीं एक सीमारेषा काढण्यांत आली असून मग पुढें दुसरा विभाग प्रारंभ करण्यांत आला आहे. विभागाला नांवें किंवा क्रमांक देण्यांत आलेले नाहींत. येथें आम्ही क्रमांक देऊन विभागाचें मूळाप्रमाणेंच मुद्रण केलेलें आहे.

२. मुळांत शब्दहि तोडलेले नाहींत आणि ओंव्यांना क्रमांकहि देण्यांत आलेले नाहींत. अभ्यासकांच्या सोयीसाठीं या दोन्हीं गोष्टी येथें करण्यांत आल्या आहेत.

३. मूळ पासोडीवरून नवीन पासोडी तयार केली जात असतांना, कांहीं ठिकाणीं शब्दांचें वाचन बरोबर झालेलें नाहीं असेंहि आढळून आलें. जुनी पासोडी आणि नवी पासोडी यांच्या तुलनात्मक वाचनानें मुद्रणप्रत तयार करीत असतांना ही गोष्ट जाणवली. नवीन पासोडीवर अशा प्रकारें लिहिण्यांत आलेले कांहीं शब्द तळटीपांतून दाखविण्यांत आले आहेत.

४. नवीन पासोडी प्रत तयार होत असतांना जो मजकूर मूळ पासोडीवर होता, त्यापैकींहि बराचसा मजकूर आज जुन्या पासोडीवर असलेला दिसत नाहीं. नव्या पासोडीवर तो, मुळांतील म्हणून घेण्यांत आलेला आहे. आम्ही येथें मजकूर देतांना, आज मूळ पासोडीवर असलेला मजकूर सरळ दिला असून मुळांत आज नसलेला, परंतु नवीन पासोडीवर मुळांतील म्हणून लिहिण्यांत आलेला मजकूर ( ) अशा कंसांत दिलेला आहे. या योगानें आज पासोडीवरील मजकूर कोणता आणि नवीन पासोडी प्रतीवरून घेतलेला मजकूर कोणता हें चटकन् ध्यानांत येऊं शकेल.

५. पासोडीची मुळांत रुंदी ४ फूट आणि लांबी ४०" फूट अशी आहे. चारहि बाजूंस एकेक इंच जागेची चौकट आंखून तींत वेलबुट्टी चितारण्यांत आलेली आहे. मजकूर देतांना अर्थातच तशी वेलबुट्टी आम्हाला देतां येणें शक्य नव्हतें.

६. तसें पाहतां दासोपंतांचें एकंदर लिखाण शुध्दलेखनाच्या दृष्टीनें अतिशय चोखंदळ असें आहे. चारशें वर्षांच्या कालावधीनें मुळांतील शब्दांत अनुस्वार आणि कानामात्रा पुसट झालेल्या आहेत. ऱ्हस्व दीर्घ ओळखूं येत असलें, तरी बऱ्याचशा ठिकाणीं अनुस्वारांचें अस्तित्व जाणवत नाहीं. आम्हाला मुळाप्रमाणेंच मजकूर द्यावयाचा असल्यानें आज जेथें अनुस्वार दिसतो, तेथेंच आम्ही तो दिला आहे. संभवनीय अनुस्वार टाळण्यांत आले आहेत.

७. मूळ पासोडींत 'अ' आणि 'ण' हीं अक्षरें हिंदीचीं वापरलेलीं आहेत. येथें मुळाप्रमाणें मुद्रण करणें शक्य नव्हतें. म्हणून हीं दोन्हीं अक्षरें मराठीचींच दिलीं आहेत. 'र' अक्षर बऱ्याच वेळां मोडी पद्धतीनें लिहिलें गेलें असून त्याला उकार देतांना तो खालीं जोडलेला आहे. केवळ ओळख पटण्यासाठीं आम्ही तो 'रु' असा दिलेला आहे.

८. नवीन पासोडी प्रत केली जात असतांनाहि कांहीं ठिकाणीं शब्द आणि अक्षरें झडून गेलेलीं होतींच. परंतु प्रतलेखकांनीं तीं संभवनीय अक्षरें ' ' अवतरण चिन्हांत दिलेलीं आहेत. आम्ही येथें कंसांतच पण अवतरण चिन्हांत तीं अक्षरें दाखविलेलीं आहेत.

९. ज्या ठिकाणीं सरळ रेषांच्या आकृति किंवा कपाटाकृति आहेत. त्या ठिकाणीं आरंभीं लहान आकारांत संपूर्ण आकृति देऊन प्रत्येक चौकोनास क्रमांक आम्ही दिले आहेत. मुद्रण होतांना त्या त्या क्रमांकाखालीं त्या त्या चौकोनांतील मजकूर दिलेला आहे. मूळाप्रमाणें मजकुरांसुद्धां कपाटाकृति देणें पुस्तकाच्या अवकाशमर्यादेला मानवण्यासारखें नव्हतें.

१०. कपाटाकृतिखेरीज मूळ पासोडीवर असलेलीं चित्रें, त्या त्या ठिकाणीं देणें, इष्ट ठरलें असतें. परंतु तशानें मधूनच हीं पानें पुस्तकाच्या आकाराला गैरसोयीचीं झालीं असतीं. सबब अश्वत्थवृक्ष, सर्प, भावचक्रें, विराट्पुरुष या आकृति शेवटीं देण्यांत आलेल्या आहेत. आकृतींत मजकूर आहे तोहि शक्य तों आकृतींतच मुळा-प्रमाणें वाचतां यावा अशी दक्षता घेण्यांत आलेली आहे.

दासोपंतांची पासोडी